

Endonezya'da Tefsir Hareketi ve Endonezya Dilinde Yazılmış Tefsirler

Hidayet Aydar*

Özet

Bu çalışmada Güney Doğu Asya ülkelerinden biri olan Endonezya'da tefsir hareketi ve bu hareketin doğurduğu tefsirler üzerinde durulmuştur. Bölgede müslümanlaşmayla birlikte Kur'an eğitimi başlamışsa da Kur'an'ı tercüme ve tefsir etme hareketi daha sonraları olmuştur. Son dönemlere doğru tefsir hareketinin hızlandığı, çeşitlendiği, telif tefsirler yanında tercüme tefsirlerin de yapıldığı görülmüştür. Çalışmada bütün bunlar özlü bir şekilde anlatıldığı gibi bölgede neşredilmiş olan tefsirler ve müfessirleri hakkında kronolojik sıraya göre bilgiler de verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Endonezyaca, Kur'an, tefsir hareketi, tefsirler, müfessirler.

The *Tafsir* (Quranic Commentary) Studies in Indonesia and *Tafsirs* Written in Bahasa Indonesia

Abstract

This article focuses mainly on the *tafsir* movement emerged in Indonesia which is one of the East Asian countries and products of that movement. Although Quranic education began with the Islamization of the region, commentaries and translations of Quran in Bahasa appeared only afterwards. We, on the other hand observe an increase and variation in the *tafsirs* written in and translated into Bahasa in the recent times. The work treats all these subjects in a concise manner as it informs of the *tafsirs* published in the region and their writers (*mufassirs*) in a chronological order.

Keywords: Indonesia, Quran, tefsir movement, *tafsirs*, *mufassirs*.

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul/Türkiye, hidayetaydar@yahoo.com

Giriş

Endonezya İslam coğrafyasının doğudaki en uç noktasını teşkil eder.¹ Aynı zamanda %90 civarındaki nüfusla İslam ülkeleri arasında en büyük Müslüman nüfusu bağrında bulunduran ülkedir.² Müslümanlığın ilk kez bölgeye ne zaman ulaştığı ve Endonezyalıların nasıl Müslüman olduğu konusu muhtelif teorilerle izah edilmeye çalışılmış, ancak bunlardan hangisinin doğru olduğu konusunda ittifak sağlanmamıştır.³ Bir görüşe göre Müslümanlar ilk kez yüzyıllar önce Çin'deki T'ang Hanedanı döneminde (265-276/878-889) yılları arasında bölgede çıkan bir isyan sonunda bölgeye gitmişlerdir. Bu isyan esnasında binlerce Müslüman katledilmiş, katliamdan kaçıp kurtulan Müslümanlar Endonezya'ya gelip yerleşmeye başlamışlardır. Bölgede İslamiyet bunların sayesinde bilinip tanınmıştır.⁴ Bunların arasında bulunan gönül eri âlimler⁵ ile dürüst tüccarların faaliyetleri sonucu halkın bir kısmı Müslüman olmaya başlamıştır.⁶ Daha sonraları muhtelif bölgelerden gelen Müslümanların da sayesinde İslamiyet yavaş yavaş bölgedeki diğer adalarda yayılmıştır.⁷ Böylece bölgede İslamlaşma süreci gerçekleşmiştir.⁸

Buna göre İslam, ortaya çıktıktan 2-3 asır sonra, yani oldukça erken bir dönemde bölgeye varmış ve Endonezya halkı Müslüman olmaya başlamıştır. XVI. asırdan itibaren bölge önce Portekizlilerin, ardından Hollandalıların, bir ara İngilizlerin sömürgesi olmuştur. Hollanda ve İngiltere arasında yapılan bir antlaşmayla Endonezya yeniden Hollandalılara verilmiş, XX. yüzyılın ortalarına kadar

- 1 Coğrafi konumu için bkz. Sırrı Erinç, "Endonezya", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, cilt XI (İstanbul: 1995), 192-193; "İndonisa", <http://ar.wikipedia.org/wiki/%D8%A5%D9%86%D8%AF%D9%88%D9%86%D9%8A%D8%B3%D9%8A%D8%A7> (6 Nisan 2015).
- 2 William H. Frederick- Robert L. Worden, *Indonesia a Country Study*, Library of Congress. Federal Research Division, Sixth Edition, First Printing, 2011, 118-119; Drs. H. Amidhan, "Dinî Cemaatler Arasındaki Uyumun Geliştirilmesi: Endonezya Örneği", II. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri (23-27 Kasım 1998) II, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003, 304; İsmail Hakkı Göksoy, "Endonezya'da İslam ve Hollanda Hâkimiyeti", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1 (1994), 159;.
- 3 Bkz. Göksoy, "Endonezya'da İslam ve Hollanda Hâkimiyeti", 161-163.
- 4 Seyyid Muhammed Naquib al-Attas, "Endonezya", *DİA*, cilt XI (İstanbul: 1995), 195-196
- 5 Bunların bölgenin müslümanlaşmadaki rolleri için bkz. İsmail Hakkı Göksoy, "Endonezya'da Çağdaş İslam Düşüncesi ve Muhammediyye Hareketi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 3 (1996), 116-117
- 6 Bkz. al-Attas, "Endonezya", 195-196; İsmail Hakkı Göksoy, "Endonezya", *DİA*, cilt XI (İstanbul: 1995), 197; Göksoy, "Endonezya'da İslam ve Hollanda Hâkimiyeti", 161-163.
- 7 Bkz. Ethem Ruhi Fırlı, "Endonezya'da Çağdaş İslam Düşüncesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 2 (İzmir 1985), 9-11.
- 8 Süreç için bkz. Kamal Hassan, "21. Yüzyılda İslam Dünyası: Malay-Endonezya Bölgesi", *XXI. Yüzyılda İslam Dünyası ve Türkiye Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı 28-30 Mart 2003 İstanbul*, İstanbul: Ensar Neşriyat ۲۰۰۳, ۲۲۷-۲۲۸.

(1945) yaklaşık 4-5 asır Hollanda sömürgesi olarak kalmıştır.⁹ Bu dönemlerde Endonezyalılar dinlerini yaşamak, dinî vecibelerini yerine getirmek ve din eğitimi yapmak konularında büyük baskı ve zulüm görmüşlerdir.¹⁰

A - Endonezya'da Kur'an'ın Tercüme ve Tefsirleri

Endonezyalılar Müslüman olmaya başladıktan sonra Kur'an'ı orijinal dili olan Arapçayla okumayı öğrenmişlerse¹¹ de onu kendi yerel dillerine tercüme etmeleri,¹² bu dillerde tefsirlerini yapmaları oldukça geç dönemlere tesadüf etmektedir. Bu alanda ilk faaliyetler 17. yüzyıldan itibaren başlamış olmalıdır.¹³ Esasen Farisileri ve Türkleri hariç tutarsak Müslüman olmuş diğer bölgelerde de Kur'an'ın tercüme ve tefsirleri geç dönemlerde olmuştur. Nitekim Hint bölgesinde konuşulan dillerden olan Sindçe, Urduca, Bengalce dillerine Kur'an'ın tercümesi 18-19. Yüzyıllardan itibaren olmuştur.¹⁴ Uzak Doğu dilleri olan Çince, Japonca, Korece'ye Kur'an tercümelemeleri ise 20. Yüzyılda yapılmıştır.¹⁵

Bu cümleden olarak Endonezya kamuoyunda Kur'an'ın manasının anlaşılması için gayret ortaya koyan ilk kişi olarak Abdurraûf el-Fansûrî Singkil'den (v. 1105/1693) söz edilmektedir.¹⁶ *Eseru Mûfessiri'l-Endülüs fi'l-Fikri'l-İndonîsi* (أثر مفسري الأندلس في الفكر الإندونيسي) adlı doktora tezinde¹⁷ bu konuda bilgi veren Muhammed Abdulfettah Hatta el-Endonîzî,¹⁸ “Medârisu't-Tefsîr bi İndonisya ve

9 Göksoy, “Endonezya'da İslam ve Hollanda Hâkimiyeti”, 164-169; İsmail Hakkı Göksoy, “Bazı Müslüman Ülkelerin Yönetim Modeli Endonezya ve Malezya Örneği”, *İslam ve Demokrasi Kutlu Doğum Sempozyumu 1998*, (yay. Haz. Ömer Turan), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 173-174.

10 Bkz. Göksoy, “Endonezya'da İslam ve Hollanda Hâkimiyeti”, 169-175.

11 Bunun için bkz. İsmail Hakkı Göksoy, “Endonezya'da Din Eğitimi Kurumları ve Tarihi Gelişimleri”, *Dini Araştırmalar*, c. 5, sayı 15 (Ocak-Nisan 2003), 45-47.

12 Endonezya dilinde yapılmış Kur'an tercümelemeleri için bkz. Peter G. Riddell, “Translating the Qur'ân into Indonesian Languages”, *Al-Bayan: Journal of Qur'an and Hadith Studies*, Volume 12, Issue 1, pages 1 – 27.

13 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonîzî, “Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ”, <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

14 Bkz. Hidayet Aydar, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, (2. Baskı), İstanbul: Yeni Zamanlar Yayıncılık, 2014, 124-131.

15 Aydar, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, 131-143.

16 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonîzî, “Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ”, <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

17 Mağrib, Tıtvân, Câmiatu'l-Karaviyyîn, Kulliyetu Usûli'd-Dîn, 2 cilt.

18 Muhammad Hatta al-Fattah Fattah La Udo dan Isuka La Huseng (محمد حتى بن عبد الفتاح بن لاودو بن إسماعيل بن أبي العباس البوقيسي الإندونيسي), 1971 yılında Teteaji (تيتياجى) da doğmuştur. Köyünde başladığı Kur'an eğitimini aralarında bayanların da olduğu bazı hocalarının yanında yapmıştır. Daha sonra Endonezya'daki islâmî eğitim kurumlarında şer'î ilimler tahsil etmiştir. 1989 yılında Mısır'a giden el-Fettâh, Ezher Üniversitesinde yüksek eğitime başlar. Burada Muhammed Müteveli eş-Şa'râv gibi önemli hocalardan dersler alır. Muhammed Hatta, 1995 yılında Ezher'deki eğitimini tamamlamadan Mağrib'e gider ve 1996-97 eğitim yılında Câmiatu'l-Karaviyyîn

Ehemmu A'lâmihâ Neş'etu't-Tefsîr bi İndonisyâ ve Tetavvuruhu” (مدارس التفسير) başlığı altında bölgede tefsir yönündeki gelişmelerin, Kur'an'ın Endonezyalıların da kullandığı dil olan¹⁹ Malay diline tefsîrî tercümesiyle başladığını belirtiyor²⁰ ki bu dil Malezya, Singapur, Bruney Dâru's-Selâm, Güney Tayland, 1997 yılında Endonezya'dan ayrılan Doğu Timûr, Filipinler'in bir kısmı gibi diğer Güney Doğu Asya halkları arasında da kullanılmaktadır. Bu tercümeyi Açe (Aceh) bölgesinin âlimlerinden olan Abdurraûf el-Fansûrî Singkil (عبد الرؤوف الفنصوري سنكل) yapmıştır. Tercüme, ilmî açıdan basit olmakla birlikte, bölgede yapılmış ilk tercüme olması açısından önem arz etmektedir; tercümeyi yapan el-Fansûrî de, Endonezya dilinde tefsirin kapısını açan, tefsir hareketini ilk başlatan kişi olarak kabul edilmektedir. Nitekim onunla başlayan bu hareket daha sonraki dönemlerde diğer Endonezyalı Müslümanlar tarafından sürdürülecektir.²¹

Bu tercümelerin Endonezya halkına İslam ve Kur'an hakkında yanlış bilgiler sunan, İslâmî değerleri karalayarak eleştiren bölgedeki misyoner ve müsteşriklerin çirkin davranışlarına karşılık yapıldığı, bu tercümelerle onların İslam hakkındaki iftiralara cevaplar verildiği ve İslam akidesinin müdafaa edildiği belirtiliyor.²² Müsteşrikler benzer davranışları diğer bölge halkları arasında da yapmışlar, hatta –mesela Bengalceye olduğu gibi- bazen Kur'an'ı bölge halkının gözünden düşürmek, değerini kaldırmak ve olumsuz bir algı oluşturmak için bizzat kendileri o bölge halkının diline tercüme etmişlerdir.²³

Kulliyetu Usûlî'd-Dîn'de eğitime başlar.1999-2000 eğitim-öğretim yılında burada lisans diploması alarak mezun olur. Bu arada *el-Erkâm ve Delâlatuhâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (الأرقام ودلالاتها في القرآن الكريم) adında bir bitirme tezi hazırlar. 2002-2004 eğitim-öğretim yılında hazırladığı *et-Terceme ve'l-Mütercimûn li Maâni'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Eseruhâ fi'l-Akîdeti'l-İslâmiyye* (الترجمة والمترجمون لمعاني القرآن الكريم وأثرها في العقيدة الإسلامية) adlı tezinin kabulüyle yüksek lisansını tamamlar. Bundan sonar yine aynı yerde doktora eğitimine başlar. *Eseru Mûfessiri'l-Endülüs fi'l-Fikri'l-İndonîsî* (أثر مفسري الأندلس في الفكر الإندونيسي) adlı tezinin kabulüyle doktor olur. Muhelif eserleri basılmış olan Hatta, hâlen Jakarta'da bulunan el-Ma'hadu'l-Âlî Saîd es-Siddîkiyye'de Tefsir ve Ulûmu'l-Kur'ân profesörü olarak görev yapıyor. (Seorang Mohajer Fakir, <http://fikri-fauzi.blogspot.com/2012/10/seorang-mohajer-fakir.html> 16 Temmuz 2013)

- 19 Bölgede konuşulan diller için bkz. Göksoy, “Endonezya’da İslam ve Hollanda Hâkimiyeti”, 159.
- 20 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ”, <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013); Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Eseru'l-Mûfessiri'l-Endülüs fi'l-Fikri'l-İndonisi”, http://faqih666.blogspot.com.tr/2015/02/blog-post_21.html (6 Nisan 2015).
- 21 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ”, <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).
- 22 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ”, <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).
- 23 Bkz. Mofakhkhar Hussain Khan, “Kur'an-ı Kerim'in Bengalce Tercümelerinin Tarihçesi”, (çev. Mustafa Dağlı), *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1983, sayı: 1, ss. 373-378.

Bu şekilde Kur'an'ın tercümesiyle başlayan hareket daha sonraları Kur'an'ın kenarında yer alan veya parantez içinde verilen özlü tefsirlerle devam etmiştir. Bu eserlerde Kur'an'ın bazı ibarelerinin tefsiri yapılmış, bazı hükümleri şerh edilmiştir. Bugün hâlen bu şekilde yapılan pek çok tefsir vardır.²⁴

Bunun ardından hareket, mufassal tefsirlerin yazılmasıyla devam etmiştir. İslam coğrafyasındaki gelişmelere paralel olarak konulu (mevdûi) tefsirlerin yazılması da söz konusu olmuştur. Bu konuda öne çıkan en önemli isim Ezher Üniversitesinde doktora yapmış olan Muhammed Kureyş Şihab'tır. Ondan sonra onun izi üzere devam eden başka âlimler olmuştur.²⁵

Şimdi Endonezya'da yetişmiş bazı müfessirleri, bunların yerel dillerde yazdıkları tefsirleri görelim.

Endonezyalı müfessirlerin doğup yetiştikleri bölge (Endonezya/Indonesia –bir kısmı-) (http://www.turkcebilgi.com/uploads/media/harita/endonezya_idari_bolgeleri_endonezyan.png)

1 - Abdurraûf el-Fansûrî Singkil (Syeikh Abdur Rauf bin Ali al-Fansuri el-Cavi) (v. 1693) ve *Turjuman al-Mustafid (Tercümanu'l-Müstefid)* Adlı Tefsîrî Tercümesi

Endonezya'da tefsir alanında öne çıkan ilk isim yukarıda da belirtildiği üzere eş-Şeyh Abdurraûf el-Fansûrî Singkil'dir. Müellif tercümesini 17. asrın ortalarında yapmıştır.²⁶ 1024/1615 yılında doğduğu belirtilen müfessir, Açe (Aceh) bölge-

24 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâ-mihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

25 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâ-mihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

26 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Eseru'l-Müfessiri'l-Endülüs fi'l-Fikri'l-İndoni-sî", http://faqih666.blogspot.com.tr/2015/02/blog-post_21.html (6 Nisan 2015).

sinin önemli bir alimi olarak kabul edilir. el-Fansûrî Singkil, 1105/1693 yılında vefat etmiştir.²⁷ Müellif, Dâvûd b. Abdullah el-Fettânî el-Câvî (داود بن عبد الله الفطاني الجاوي) ile birlikte eş-Şettâriyye (الشطارية) tarikatını²⁸ bölgede yayan ilk kişidir. Müfessir, ilmîni ve tasavvuf terbiyesini Medine-i Münevver'e almıştır.²⁹ Sonra Sumatra, Cava, Malay bölgesine giderek oralarda mensubu olduğu tarikatın yayılmasına çalışmıştır. Bu dönemlerde Nakşbendiyye ve Kadiriyye tarikatları bölgede yayılmaya yüz tutmuşsa da³⁰ el-Fansûrî, bunlardan önce kendi tarikatının yaygınlaşmasına gayret etmiştir. Nitekim onun gayretleri sonucu eş-Şettâriyye tarikatı o zamanlar bölgede en çok yayılan tarikat olmuştur. Müellifin mevâiz, Hadis, Dinler Tarihi, Fıkıh ve benzeri alanlarda da yazılmış kitapları vardır.³¹

Tercümân el-Müstefid (ترجمان المستفيد) adlı eserine gelince eser büyük oranda Malay dilinde yapılmış bir Kur'an çevirisidir. Eserde ağırlıklı olarak Beydâvî tefsirine bağlı kalınmıştır, hatta onun bir tür tercümesi olduğu dahi söylenmiştir. Üzerinde isim olarak (kitab *Turjuman al-Mustafid* terjemahan *Tafsir al-Baidhawi*) ibaresi yazılmıştır ki bu da eserin, Beydâvî tefsirinin bir tür tercümesi olduğunu göstermektedir.³² Bununla birlikte müellifin Celâleyn tefsirini esas aldığı, hatta onu kopya ettiği de belirtilmiştir.³³ Aynı zamanda el-Hâzin'in tefsirinden de istifade etmiştir. Tefsir Endonezya'da çok bilinmekte ve her yerde bulunabilmektedir.³⁴

27 Abdul Rauf ibn Ali al-Fansuri, http://ms.wikipedia.org/wiki/Abdul_Rauf_ibn_Ali_al-Fansuri (11 Nisan 2015).

28 Bölgede yaygın olan Şettariyye tarikatı için bkz. İsmail Hakkı Göksoy, "Endonezya'da Tasavvufî Hareketler ve Bazı Özellikleri", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, cilt: IV, sayı: 11, Ankara 2003, 82-84.

29 Abdul Rauf ibn Ali al-Fansuri, http://ms.wikipedia.org/wiki/Abdul_Rauf_ibn_Ali_al-Fansuri (11 Nisan 2015).

30 Bölgedeki tasavvufî akımlar için bkz. Göksoy, "Endonezya'da Tasavvufî Hareketler ve Bazı Özellikleri", 81-95; Werner Kraus, "Halidiyye Tarikatının Endonezya'ya Girişi Hakkında Bazı Notlar", (Çev. Abdurrahman Memiş), *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2007, cilt: VIII, sayı: 18, s. 311-319.

31 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013); Abdul Rauf ibn Ali al-Fansuri, http://ms.wikipedia.org/wiki/Abdul_Rauf_ibn_Ali_al-Fansuri (11 Nisan 2015).

32 Terbitan Terbaharu : Turjuman al-Mustafid, terjemahan Tafsir Baidhawi, Syeikh Abdul Rauf bin Ali al-Fansuri, <http://khazanahfathaniyah.blogspot.com.tr/2014/10/terbitan-terbaharu-turjuman-al-mustafid.html> (11 Nisan 2015); Oleh Wan Mohd. Shaghir Abdullah, "SYEIKH ABDUR RAUF FANSURI pentafsir al-Quran pertama dalam bahasa Melayu Artikel Penuh", http://ww1.utusan.com.my/utusan/info.asp?y=2007&dt=0903&pub=utusan_malaysia&sec=Bicara_Agama&pg=ba_01.htm&arc=hive (11 Nisan 2015).

33 Martin van Bruinessen, *el-Kitâb el-Arabî fi Endonesiyâ*, (Terc. Qasim es-Samarrai), (er-Riyâd: Matbûâtü Mektebeti'l-Melik Fehd el-Vataniyye 1415/1995), 84; Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013); Abdul Rauf ibn Ali al-Fansuri, http://ms.wikipedia.org/wiki/Abdul_Rauf_ibn_Ali_al-Fansuri (11 Nisan 2015).

34 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

Eser oldukça basit ve sadedir. İlmî bir nitelik arz etmemektedir. Ancak Endonezya'da Kur'an tercüme ve tefsiri yönünde yapılmış ilk çalışma olması açısından önemlidir. el-Fansûrî Singkil de bu eseriyle bölgede Kur'an tercüme ve tefsirinin kapısını açan ilk kişi olarak kabul edilmektedir.³⁵

2 – Muhammed b. Ömer Nevevî el-Câvî (v. 1898) ve *Merâhu Lebid li Keşfi Maâni'l-Kur'âni'l-Mecîd* Adlı Tefsiri

Muhammed b. Ömer Nevevî el-Câvî (أبو عبد الله أو أبو عبد المعطي محمد بن عمر بن 1229/1813 عربي بن علي بن نوي الجاوي البنتي التناري المصري ثم المكي الشافعي الصوفي) 1229/1813 yılında Endonezya'nın Benten (بنتن) bölgesinde Serang (سيرانج) şehrindeki Tirtayasa (تيرتياسا)'nın merkezinde bulunan Tenara (تنارة) köyünde doğmuştur.³⁶ Soyunun Hz. Hüseyin yoluyla Hz. Peygamber'e dayandığı söylenmiş, buna dair silsileler verilmiştir.³⁷ Kendisi Endonezyalı bir âlim olmakla birlikte tefsirini Arapça yazmıştır.

Müellif küçükken Hicaz bölgesine gitmiştir.³⁸ 3 yıl burada kalmıştır. Ardından memleketi olan Cava'ya dönmüş, bölgede bulunan âlimlerden dinî dersler almış, sonra tekrar Hicaz'a gelmiş ve buraya yerleşmiştir. O zamanlar Mekke'de bulunan Ahmed Nahrâvî, eş-Şeyh ed-Dimyâtî, Ahmed Zeynî Dahlân gibi âlimlerden dersler almaya başlamıştır. Medine-i Münevvere'de de Muhammed Hatîb el-Hanbelî gibi âlimlerin yanında eğitim görmüştür. Daha sonra Mısır'a giden âlim orada bulunan ulemanın önde gelenlerinden istifade etmiştir.³⁹ Müellif Şam bölgesinde de bulunmuş ve oradaki âlimlerden de dersler almıştır. Eğitimini tamamladıktan sonra yeniden Mekke'ye gelip yerleşmiş ve geri kalan ömrünü orada geçirmiştir.⁴⁰

en-Nevevî zâhid, müttakî, mutasavvıf, ilmiyle âmil, yardımsever bir zat olarak bilinir.⁴¹ İtikaden Eşarî olan âlim amel bakımından Şafîî mezhebine mensuptur.⁴²

35 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Eseru'l-Müfessiri'l-Endülüs fi'l-Fikri'l-İndonisi", http://faqih666.blogspot.com.tr/2015/02/blog-post_21.html (6 Nisan 2015).

36 Erdoğan Baş, "Nevevî, Muhammed b. Ömer", *DİA*, cilt XXXIII (İstanbul 2007), 49.

37 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

38 Hayreddin b. Mahmûd b. Muhammed Ali b. Fâris ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcimi Eşheri'r-Ricâli ve'n-Nisâi mine'l-Arabî ve'l-Musta'rabîn ve'l-Musteşrikîn*, (Beyrût: Dâru'l-İlim li'l-Mellayin, 2002), VI/318; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mucemu'l-Müellifin Terâcimi Musannifi'l-Kutubi'l-Arabiyye*, Dimaşk, 1957, XI/87; Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

39 İsmail el-Bağdâdî, *Hediyetu'l-Arifin Esmu'l-Muellifin ve Asaru'l-Musannifin*, (Beyrût: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, ts.), II/349; Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

40 Baş, "Nevevî, Muhammed b. Ömer", *DİA*, XXXIII/49-50.

41 ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VI/318; Kehhâle, *Mucemu'l-Müellifin*, XI/87; Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

42 ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VI/318; İsmail el-Bağdâdî, *Hediyetu'l-Arifin*, II/349; Muhammed Emin es-Sanâvî, "Tercemetu'l-Müellif", *Merâhu Lebid li Keşfi'l-Kur'âni'l-Mecîd*, (Tahk. Muhammed Emin es-Sanâvî), (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417), I/4.

Müfessir, 1315/1897 yılında 84 yaşında olduğu halde Mekke’de Ali Mahallesinde vefat etmiş ve İbn Hacer el-Askalânî ile Esma binti Ebîbekir’in kabirlerinin yakınına defnedilmiştir.⁴³

Müellif, Hadis, Usûl, Nahiv, Fıkıh, Tefsir alanlarında eserler yazmıştır.⁴⁴ Eserlerinin sayısını 15 olarak verenler yanında bunların sayısını 99’a çıkarırlar da olmuştur. Suyûtî’nin *Lübâbu’n-Nukûl*’una şerh olan *Tenkîhu’l-Kavl* bu eserlerinden birisidir.⁴⁵

Bizi ilgilendiren eseri ise aynı zamanda *et-Tefsîru’l-Münîr li Meâlimi’t-Tenzîl* (التفسير المنير لمعالم التنزيل) diye de bilinen *Merâhu Lebîd li Keşfi Meâni Kur’âni’l-Mecîd* (مراح ليبيد لكشف معاني القرآن المجيد) adlı eseridir.⁴⁶ Tefsir 2 cilt olup, tasavvufî bir neşveyle yazılmıştır.

Tefsirin başında tahkiki yapan Muhammed Emin es-Sanâvî (محمد امين الصناوي)’nin bir mukaddimesi vardır. es-Sanâvî, burada eseri tahkik etmekle uhrevî sevaba nail olmayı dilemektedir.⁴⁷

Tefsirinin mukaddimesinde etrafındakilerin kendisinden bir tefsir yazmasını talep ettiklerini, fakat “kim kendi reyine göre Kur’an hakkında söz söylese, bu sözünde isabet de etse hata yapmış olur”,⁴⁸ “kim Kur’an’ı kendi reyine göre yorumlarsa cehennemdeki yerine hazırlansın”⁴⁹ anlamındaki hadislerin sözünü ettiği kimselerden olma endişesiyle böyle bir şey yapmaktan imtina ettiğini belirtiyor. Ancak ilmi tedvin konusunda selefin geleneğine uymak için onların taleplerine icabet ederek tefsirini yazıyor.⁵⁰ Bunun için el-Fahr er-Râzi’nin (v. 606/1209) *Mefâtihu’l-Ğayb*, Mecdudî el-Fîrûzâbâdî’nin (v. 816/1414) *Tenvîru’l-Mikbâs*, el-Hatîb eş-Şirbînî’nin (v. 977/1570) *es-Sirâcu’l-Münîr*, Ebussuud Efendi’nin (v. 982/1574) *Tefsîru Ebissuûd (İrşâdu’l-Akli’s-Selîm ilâ Mezâyâ’l-Kitâbi’l-Kerim)* gibi eserlerden yararlanıyor. Sonra bunu yaptığı amele uygun olsun diye *Merâhu Lebîd li Keşfi Meâni’l-Kur’âni’l-Mecîd* diye isimlendirdiğini belirtiyor.⁵¹

43 ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, VI/318; Kehhâle, *Mu’cemu’l-Müellifîn*, XI/87; Muhammed b. Abdurrahman el-Mağrâvî, *el-Müfesssîrîn Beyne’l-Te’vîl ve’l-İsbât fi Ayâti’s-Sîfât*, (Beyrût: Müessesetu’r-Risâle, 1420/2000), III/1337.

44 ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, VI/318; es-Sanâvî, “Tercemetu’l-Müellif”, *Merâhu Lebîd li Keşfi’l-Kur’âni’l-Mecîd*, I/4; Baş, “Nevevî, Muhammed b. Ömer”, *DİA*, XXXIII/50.

45 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A’lâmihâ”, <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

46 Kehhâle, *Mu’cemu’l-Müellifîn*, XI/87; Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A’lâmihâ”, <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

47 Muhammed Emin es-Sanâvî, “Mukaddime”, *Merâhu Lebîd li Keşfi Maâni’l-Kur’âni’l-Mecîd*, (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1417), I/3.

48 (من قال في القرآن برأيه فأصاب فقد أخطأ)

49 (من قال في القرآن برأيه فليتبوأ مقعده من النار)

50 Muhammed b. Ömer Nevevî el-Câvî, “*Merâhu Lebîd li Keşfi Maâni’l-Kur’âni’l-Mecîd*, (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1417), I/5.

51 Muhammed en-Nevevî, *et-Tefsîru’l-Münîr li Meâlimi’t-Tenzîl Merâhu Lebîd li Keşfi’l-Kur’âni’l-Mecîd*, (el-Matbaatu’l-Osmâniyye, 1305), I/3.

Sonra Fatiha suresiyle tefsire başlıyor. Önce surenin nerede indiği, ayet, kelime ve harf sayısı vs. hakkında bilgi veriyor. Ardından besmeleyle tefsire başlıyor.⁵²

Tefsirin sonunda eserini 1305/1887 yılında tamamladığını yazıyor.⁵³

Müellifin tefsiri *Tafsir al-Munir* adıyla Endonezya diline tercüme edilmiş ve 3 cilt halinde basılmıştır.

3 – Muhammed Sâlih Darat (Muhammad Saleh Darat) (v. 1903) ve *Kitab Faidhir Rahman (Feyzu'r-Rahmân) Adlı Tefsiri*

eş-Şeyh Muhammed Sâlih Darat (Mbah Sholeh Darat) الشيخ الحاج محمد صالح 1310/1893 (Darat yılında Cava dilinde Arap harfleriyle (pegong) tefsir yazan ilk kişidir.⁵⁴ Latin alfabesiyle adı Soleh, Saleh, Sholeh gibi şekillerde yazılmış olan alimimiz 1236/1820 yılında Kedung Cemplung (كيدونج تشملونج) Jepara (جفارا)'da doğmuştur.⁵⁵ O zamanlar Endonezya, Hollandalıların sömürgesi durumundaydı.⁵⁶ Babası sömürgeci Hollandalılara karşı defalarca savaşlara katılmıştır. Çocukluğunda Pati (فاتي) Waturoyo (واتورويو)'da bulunan dönemin âlimlerinden dînî eğitim almış, sonra Semarang bölgesine göç etmiş ve orada bulunan âlimlerden dersler almıştır.⁵⁷ Müellif, daha sonra babasıyla birlikte Singapor'a göçmüştür. Orada birkaç yıl kaldıktan sonra Hac farizasını eda etmek üzere Mekke'ye gitmiştir. Babası burada vefat eden Muhammed Sâlih, bir süre burada kalıp bölgedeki âlimlerden eğitim görmüştür.⁵⁸

Daha sonra memleketine dönen âlim, Darat'ta dînî bir okul açmış ve burada eğitim öğretin faaliyetleriyle uğraşmıştır. Kendisi telif faaliyetleri yanında birçok

52 Nevevî el-Câvî, “*Merâhu Lebid li Keşfi Maâni'l-Kur'âni'l-Mecid*, I/7-8.

53 Nevevî el-Câvî, “*Merâhu Lebid li Keşfi Maâni'l-Kur'âni'l-Mecid*, II/684.

54 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ”, <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

55 *Ulama Nusantara*, <http://doch.co/pdf/ulama-nusantarapdf-bacalah-dengan-menyebut-nama-ae20a0fb271371f59c0283fc424ebeba> (13 Nisan 2015), 74; KH. Sholeh bin Umar As-Samarani (Mbah Sholeh Darat), <http://biografiulamahabaib.blogspot.com.tr/2012/10/kh-sholeh-bin-umar-as-samarani-mbah.html> (10 Nisan 2015); Oleh Wan Mohd.Shaghir Abdullah, “Ulama Besar Jawa Tengah - Kiyai Muhammad Saleh Darat”, http://www1.utusan.com.my/utusan/info.asp?y=2005&dt=0321&pub=Utusan_Malaysia&sec=Bicara_Agama&pg=ba_01.htm.

56 Sömürgeci Hollandalılar ve onlara karşı verilen mücadele için bkz. Mehmet Özay, *Endonezya'da Yüzyıllık Hareket: Muhammediyye*, (İstanbul: Dübam Yayınları, 2012), 5-12.

57 Bölgedeki din eğitimi ve okullar-medreseler hakkında bazı bilgiler için bkz. Göksoy, “Endonezya'da Din Eğitimi Kurumları ve Tarihi Gelişimleri”, 38-63; Fırlı, “Endonezya'da Çağdaş İslam Düşüncesi”, 13-19.

58 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ”, <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013); KH. Sholeh bin Umar As-Samarani (Mbah Sholeh Darat), <http://biografiulamahabaib.blogspot.com.tr/2012/10/kh-sholeh-bin-umar-as-samarani-mbah.html> (10 Nisan 2015).

önemli öğrenci de yetiştirmiştir. Bu öğrencileri daha sonra bölgede hayırlı kurumlar kurarak dinî hayatın yaygınlaşmasına hizmet etmişlerdir.⁵⁹

Muhammed Salih 1321/1903 yılında 83 yaş civarında Semarang'ta vefat etmiştir.⁶⁰

Hollandalılar, Endonezyalıların Kur'an'ı Arapça olarak öğrenmelerine engel olmuyorlardı, ancak onu kendi dillerine çevirip öğrenmelerine ve dinî eserleri yerel dile yazıp yaymalarına izin vermiyorlardı. İşte Endonezya'nın Semarang (سيمارانج) bölgesinden olan Muhammed Sâlih, onların bu engellemelerine rağmen Cava diliyle dinî kitaplar yazmış ve Kur'an'ı da tercüme etmiş ilk kişidir. Müellifin (*Majmu'ah Asy-Syari'ah Al-Kaftyah li Al-Awam, Al-Hakîm, Kitab Munjiyat (Gazâlî'nin İhyâu Ulûmi'd-Din* adlı eserinin hülasası niteliğindedir), *Kitab Latha'if At-Thaharah, Kitab Manasik Al-Hajj, Kitab Ash-Shalah, Tarjamah Sabil Al-'Abid 'Ala Jauharah At-Tauhid, Mursyid Al-Wajiz, Minhaj Al-Atqiya', Kitab Hadits Al-Mi'raj, Kitab Asrar As-Shalah*) isimli eserleri kendi zamanında Endonezyalı Müslümanlar arasında büyük şöhret bulmuş ve çok yararlanılmıştır.⁶¹

Bizi ilgilendiren eseri *Kitab Faidhur Rahman (Feyzu'r-Rahmân) (فيض الرحمن)* adlı tefsiridir.⁶² Bu tefsir Endonezya'da Arapça hatırla yazılmış Kur'an'ın mana-larını ihtiva eden ilk tefsir olarak kabul edilmektedir.⁶³

59 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

60 *Ulama Nusantara*, http://doch.co/pdf/ulama-nusantarapdf-bacalah-dengan-menyebut-nama_ae20a0fb271371f59c0283fc424ebeba (13 Nisan 2015), 74; Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013); KH. Sholeh bin Umar As-Samarani (Mbah Sholeh Darat), <http://biografiulamahabaib.blogspot.com.tr/2012/10/kh-sholeh-bin-umar-as-samarani-mbah.html> (10 Nisan 2015).

61 Oleh Wan Mohd.Shaghir Abdullah, "Ulama Besar Jawa Tengah - Kiyai Muhammad Saleh Darat", http://ww1.utusan.com.my/utusan/info.asp?y=2005&dt=0321&pub=Utusan_Malaysia&sec=Bicara_Agama&pg=ba_01.htm; KH. Sholeh bin Umar As-Samarani (Mbah Sholeh Darat), <http://biografiulamahabaib.blogspot.com.tr/2012/10/kh-sholeh-bin-umar-as-samarani-mbah.html> (10 Nisan 2015); Al Marhum Al Maghfurlah KH. Muhammad Sholeh Al Samarani (Mbah Sholeh Darat), <https://basaudan.wordpress.com/2011/04/21/al-marhum-al-maghfurlah-kh-muhammad-sholeh-al-samarani-mbah-sholeh-darat/> (10 Nisan 2015); *Ulama Nusantara*, http://doch.co/pdf/ulama-nusantarapdf-bacalah-dengan-menyebut-nama_ae20a0fb271371f59c0283fc424ebeba (13 Nisan 2015), 76-77; Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

62 KH. Sholeh bin Umar As-Samarani (Mbah Sholeh Darat), <http://biografiulamahabaib.blogspot.com.tr/2012/10/kh-sholeh-bin-umar-as-samarani-mbah.html> (10 Nisan 2015).

63 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

4 – Ahmad Sânuî b. Abdurrahman (v. 1950) ve *Tafsir Tamsiyiyat al-Muslimin fi Tafsir Kalam Rabb al-'Alamin dan Raudat al-'Irfan fi Ma'rifat al-Qur'an (Ravdatu'l-İrfân fi Ma'rifeti'l-Kur'ân)* Adlı Tefsiri

Eser bilhassa Batı Cava'da çok meşhur olmuştur. 2 ciltten ibaret olan eserin birinci cildi 1-15. cüzleri, ikinci cildi ise 16-30. cüzleri kapsıyor. Yazı –tıpkı Latin alfabesini kullanmamızdan önce bizim bazı Türkçe eserlerimizin Arap harfleriyle yazılması gibi- Arap hattıyla yazılmış ama okuma bölgesel dilledir. Zaman zaman bazı yerlerde dipnotlarda açıklamalar yapılmıştır. Buralarda sebab-i nüzul, ayetlerin harf ve kelime adedi vs. hakkında bilgiler ve açıklamalar mevcuttur. Kelâmî konular Eş'arî mezhebine göre açıklanmış, fikhî yorumlar ise Şâfiî mezhebi esas alınarak yapılmıştır. Bu iki mezhebi esas almasının nedeni, Endonezya halkının Eş'arî-Şâfiî olmalarıdır.⁶⁴

Tefsirin *Celaleyn* tefsirini örnek almış olabileceğine işaret edilmiştir.

1888 yılında doğan Sânuî'nin bölgedeki İslam Birliği cemiyetinin başkanı ve Kâdirî mezhebinin müşidi olması tefsirinin yaygınlık kazanmasında etkili olmuştur. Zira bu tarikat Hollandalıların bölgeyi sömürge haline getirmesinden önce de, sonra da çok yaygındı ve büyük ilgi görmekteydi. Aynı zamanda bölgedeki gençlere Kâdirî tarikatının ilke ve usullerini öğreten müellif, tefsirinde tasavvufî yönü ağır basan risaleler ve düşüncelerden istifade etmiş, bunlara bolca yer vermiştir.⁶⁵

5 – H. A. Hassan (Ahmed Hasan) Bandung (v. 1958) ve *Tafsir al-Furqon (el-Furkân: Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm)* Adlı Tefsiri

Hacı A. Hassan (Ahmed Hasan) Bandung'in (v. 1958) (باندونج)'in *Tafsir al-Furqon (el-Furkân: Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm)* adlı tefsiri de mühim bir tefsirdir. 1928 yılında yazılan eserde ayetlerin manaları yanında ayrıca ahkâm ile ilgili hususlar üzerinde de durulmuştur.⁶⁶ Tefsirde Muhammed Abduh (v. 1323/1905) ve Muhammed Reşid Rıza'ya (v. 1353/1935) ait olan *Tefsiru'l-Menar*'ın etkisi büyüktür.⁶⁷

64 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ”, <http://my-bukukuning.blogspot.com.tr/2012/03/blog-post.html> (06 Nisan 2015); Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Neş'etu't-Tefsir bi İndonesya ve Tetavvuruhu”, <http://vb.tafsir.net/tafsir30580/#.VSKwSk39mUl> (06 Nisan 2015).

65 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “ed-Dirâsât el-İndonisiyye fi't-Tefsir ve Ulu-mi'l-Kur'an”, http://my-bukukuning.blogspot.com.tr/2012/04/2_19.html (06 Nisan 2015).

66 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ”, <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

67 *Ahmad N. Amir, Abdi O. Shuriye ve Jamal I. Daoud*, “Muhammad Abduh's Influence in Southeast Asia”, *Middle-East Journal of Scientific Research* 13 (Mathematical Applications in Engineering): 2013, 127-128.

6 – Hasbî es-Siddikî (Teungku M. Hasbi ash-Shiddieqy) (v. 1975) ve *Tafsir Al-Qur'ân Al-Majîd Al-Nûr (Tafsir an-Nur) (Tefsiru'n-Nûr) Adlı Tefsiri*

Hasbi es-Siddiki, Modern Endonezya'da popüler bir din alimi olarak bilinir.⁶⁸ Soyu Hz. Ebubekir'e kadar uzanan bir ailenin çocuğu olarak Lhokseumawe/Aceh'de 1904 yılında dünyaya gelen müellifi, babası Tengku Qadhi Chik Mahara-
raja Mangkubumi Husein Ibn Muhammad Su'ud tarafından klasik İslamî eğitimle yetiştirilmiştir. Müellif, 1926 yılında Surabaya'ya gitmiş, orada ıslahatçı bir din âlimi olan Shaykh Ahmad Soorkati (v. 1943) nezaretindeki Madrasah al-Irsyadda eğitimini sürdürmüştür. Müellifin daha sonraları sahiplendiği modern düşünceleri burada edindiği belirtiliyor.⁶⁹ Bir süre sonra memleketi Açe'ye dönen müellif burada ıslahatçı bir anlayışa sahip olan Muhammadiyah adındaki organizasyon (cemaat) içinde yer almıştır. Es-Siddiki, 1951 yılında Yogyakarta'ya taşınmış ve ölünceye kadar burada yaşamıştır.⁷⁰

1961 yılında Hadis alanında profesör olan ve aynı zamanda Fıkıh uzmanı olan⁷¹ müfessir, üniversitelerde ve diğer bazı cemiyetlerde hizmetler yapmıştır. Hayatı eğitime katkıyla geçmiştir.⁷² Bu cümleden olarak Sunan Kalijaga, Yogyakarta'da bulunan ve IAIN (State Academy for Islamic Studies)'e bağlı olan Syariah Fakültesinde (Islamic Law) dekan olarak görev yapmıştır.⁷³

Teungku M. Hasbi ash-Shiddieqy'ye ait olup daha ziyade *Tafsir an-Nur* diye meşhur olan tefsir 1952 yılında Endonezya'da sâdır olmuş ve 1961 yılında tamamlanmıştır. Müellifin en önemli eserlerinden biri⁷⁴ olan tefsir, daha sonra 4 cilt halinde tabedilmiştir.⁷⁵ Okunup anlaşılması kolaydır. Bununla birlikte eser tefsir ilminde derinleşmiş olanlara da hitap ediyor.⁷⁶

68 Fredrik Yosep Apeles Doeka, *The Enduring Mission of Moses Indonesian Muslim and Christian Representations of a Jewish Prophet*, Alor, Indonesië: 1967, 7.

69 Doeka, *The Enduring Mission of Moses Indonesian Muslim and Christian Representations of a Jewish Prophet*, 7.

70 Doeka, *The Enduring Mission of Moses Indonesian Muslim and Christian Representations of a Jewish Prophet*, 7.

71 Bkz. Gatot Suhirman, "Fıkh Mazhab Indonesia (Konsep dan Aplikasi Pemikiran Hasbi as-Siddiqi Untuk Konteks Islam Rahmat li-Indonesias)", *al-Mawarid*, vol. XI, no 1, Feb-Agust 2010, 112-130.

72 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâ-mihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

73 Doeka, *The Enduring Mission of Moses Indonesian Muslim and Christian Representations of a Jewish Prophet*, 7.

74 Doeka, *The Enduring Mission of Moses Indonesian Muslim and Christian Representations of a Jewish Prophet*, 7.

75 *Tafsir Al-Qur'anul Majid "An-Nur"*, Oleh: Prof. Dr. Teungku M. Hasbi ash-Shiddieqy, http://www.cordova-bookstore.com/cakrawala/tafsir_annur.htm (10 Nisan 2015).

76 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâ-mihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

Tefsirdeki yöntemine gelince, öncelikle tefsirini yapacağı bir veya birkaç ayeti veriyor, sonra bunların basit bir şekilde Endonezya diline çevirisini, ardından da tefsirini yapıyor. Tefsirde diğer ayetlerle de ilişkiler kuruluyor. Bunlar yapılırken hadis kaynaklarından ve tarih kitaplarından yararlanılarak esbâb-ı nüzul üzerinde de duruluyor.⁷⁷

Müellif tefsirinde dirâyet ve rivâyet tefsirlerinden yararlanmıştır. Bunların arasında Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir'in (v. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Muhammed Abduh ile öğrencisi Muhammed Reşid Rıza'nın *Tefsîru'l-Menâr*, Cemaluddin el-Kâsımî'nin (v. 1332/1914) *Tefsîru'l-Kâsımî (Mehâsinu't-Te'vîl)*, Ahmed el-Merâğî'nin (v. 1371/1952) *Tefsîru'l-Merâğî*, Mahmud el-Hicâzî'nin *et-Tefsîru'l-Vâdih* adlı tefsirlerinden yararlanmıştır. Bununla birlikte en çok el-Menar tefsiriyle el-Merâğî'nin tefsirinden istifade etmiştir.⁷⁸ Ayetleri Endonezya diline çevirirken Ebussuûd Efendi'nin *İrşâdu'l-Akli's-Selîm*, Sıddık Hasan Han'ın (v. 1307/1890) *Fethu'l-Beyân* ve Cemaluddin el-Kâsımî'nin *Tefsîru'l-Kâsımî* tefsirlerini esas almıştır.⁷⁹

Hasbî es-Sıddıkî bir de 1971 yılında *Tafsîr al-Bayan (Tefsîru'l-Beyân)* adında bir eser yazmıştır.⁸⁰ Bu tefsir, daha çok ayetin mutazammın olduğu muhtelif manalar ile üzerinde durduğu ayeti açıklayan diğer ayetleri vermek şeklinde olmuştur.⁸¹

77 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013); DİPOSKAN OLEH BINTU SAHALY Dİ, "TAFSİR AL-QUR'ANUL MAJID AN-NUUR (SEBUAH TINJAUAN METODOLOGIS TERHADAP KITAB TAFSİR KARYA TEUNGKU HASBI ASH-SHIDDIEQY)", [HTTP://BINTUSAHALY.BLOGSPOT.COM.TR/2010/12/TAFSİR-AL-QURANUL-MAJID-NUUR-SEBUAH.HTML](http://BINTUSAHALY.BLOGSPOT.COM.TR/2010/12/TAFSİR-AL-QURANUL-MAJID-NUUR-SEBUAH.HTML) (12 NİSAN 2015); "SEPUTAR TAFSİR AL-QUR'ÂN AL-MAJÎD AL-NÛR (KARYA MUHAMMADHASBÎ AS-SHİD-DİQİ)", [HTTP://WWW.ACADEMIA.EDU/3160392/SEPUTAR_TAFSİR_AL-QUR_%C3%A2N_AL-MAJ%C3%AED_AL-N%C3%BBR_KARYA_MUHAMMAD_HASBÎ_AS-SHİDĐİQİ_](http://WWW.ACADEMIA.EDU/3160392/SEPUTAR_TAFSİR_AL-QUR_%C3%A2N_AL-MAJ%C3%AED_AL-N%C3%BBR_KARYA_MUHAMMAD_HASBÎ_AS-SHİDĐİQİ_) (12 NİSAN 2015).

78 Ahmad N. Amir, Abdi O. Shuriye ve Jamal I. Daoud, "Muhammad Abduh's Influence in Southeast Asia", Middle-East Journal of Scientific Research 13 (Mathematical Applications in Engineering): 2013, 127.

79 Doeka, *The Enduring Mission of Moses Indonesian Muslim and Christian Representations of a Jewish Prophet*, 7; Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

80 Hakkında geniş bilgi ve müellifin metodu için bkz. Achmad Munir, "Metodologi Dan Corak Tafsir Al-Bayan Karya: Prof. Dr. Teungku Muhamad Hasbi ash Shiddieqy", <http://derysmono.blogspot.com.tr/2014/08/metodologi-dan-corak-tafsir-al-bayan.html> (12 Nisan 2015); "Tafsir al-Bayan", <http://abusyahmin.blogspot.com.tr/2013/01/tafsir-al-bayan.html>, (12 Nisan 2015).

81 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013); Achmad Munir, "Metodologi Dan Corak Tafsir Al-Bayan Karya: Prof. Dr. Teungku Muhamad Hasbi ash Shiddieqy", <http://derysmono.blogspot.com.tr/2014/08/metodologi-dan-corak-tafsir-al-bayan.html> (12 Nisan 2015).

10 Mart 1904 yılında Açe’de doğan müellif Endonezya’da din adına hayırlı hizmetlerle geçmiş bir ömrün ardından 1975 yılında Jakarta’da vefat etmiştir.⁸²

7 - Zeyn el-Ârifin Abbas (v. 1979) ve *Tefsîru’l-Kur’ân* adlı Tefsiri

Zeyn el-Ârifin Abbas (v. 1979), *Tefsîru’l-Kur’ân* adında bir tefsir yazmıştır ki bu tefsir, Endonezya Müslümanları arasında en muteber kaynaklardan biri olarak kabul edilmektedir.⁸³ Müellif yirminci yüzyılın en büyük tefsiri olarak tasarlanan tefsirine aylık bir dergi olan *Pewarta Deli*’de ayetleri yorumlayıp neşretmekle başlamıştır.⁸⁴ Tefsirde bilhassa Muhammed Abduh-Reşid Rıza’nın tefsiri olan *el-Menar*’daki anlayış hâkimdir.⁸⁵ Ayrıca *Tefsîru’l-Merağî*’den de bolca yararlanılmıştır.⁸⁶ Ancak tefsir tamamlanamamış, sadece 8 cildi basılabilmıştır. Tefsir Zeyn el-Arifin’e ait olmakla birlikte H. Abdul Halim Hasan ve Abdurrahim Hatami’nin de katkılarının olduğu belirtilmiştir.⁸⁷ Tefsirin bitmiş kısımları ilk olarak 1938 yılında beş cilt halinde basılmıştır, daha sonraki kısımları da kapsayan baskısı ise 1958 yılında İslamiyah’ Publishing House tarafından sekiz cilt halinde yapılmıştır.⁸⁸ Eserde ilahiyat/kelam konuları daha ziyade Taberî (v. 310/922), Râzî, Beydâvî (v. 685/1286) ve İbn Kesir tefsirleri esas alınarak yorumlanmıştır.⁸⁹

8 - el-Hâc Bisrî Mustofa (Basri Mustafa) (v. 1980) ve *Tafsir al-İbriz (el-İbrîz li Ma’rifeti’l-Kur’âni’l-Azîz)* Adlı Tefsiri

el-Hâc Bisrî Mustofa (Basri Mustafa)’nın (v. 1980) *Tafsir al-İbriz (el-İbrîz li Ma’rifeti’l-Kur’âni’l-Azîz)* adlı tefsir 1960 yılında yazılmıştır. Cava lehçesiyledir. Eser, üç cilt, 2250 sayfadan ibarettir ve ağırlıklı olarak bir Kur’an tercümesi niteliğindedir, ancak ihtiyaç duyulan yerlerde tefsîrî açıklamalar da yapılmıştır.⁹⁰

-
- 82 “Prof. Dr. Muhammad Hasbi Ash-Shiddeqy”, http://www.cordova-bookstore.com/cakrawala/tafsir_annur.htm (10 Nisan 2015); “Teungku Muhammad Hasbi Ash Shiddieqy”, <https://sabrial.wordpress.com/teungku-muhammad-hasbi-ash-shiddiqy/> (11 Nisan 2015).
- 83 Doeka, *The Enduring Mission of Moses Indonesian Muslim and Christian Representations of a Jewish Prophet*, 6.
- 84 Doeka, *The Enduring Mission of Moses Indonesian Muslim and Christian Representations of a Jewish Prophet*, 6-7.
- 85 Ahmad N. Amir, Abdi O. Shuriye ve Jamal I. Daoud, “Muhammad Abduh’s Influence in Southeast Asia”, *Middle-East Journal of Scientific Research* 13 (Mathematical Applications in Engineering): 2013, 127.
- 86 Doeka, *The Enduring Mission of Moses Indonesian Muslim and Christian Representations of a Jewish Prophet*, 6-7.
- 87 Doeka, *The Enduring Mission of Moses Indonesian Muslim and Christian Representations of a Jewish Prophet*, 6-7.
- 88 Doeka, *The Enduring Mission of Moses Indonesian Muslim and Christian Representations of a Jewish Prophet*, 7.
- 89 Doeka, *The Enduring Mission of Moses Indonesian Muslim and Christian Representations of a Jewish Prophet*, 7.
- 90 Bruinessen, *el-Kitâb el-Arabî fi Endonesiyâ*, 84.

9 - Endonezya Diyanet İşleri Bakanlığı ve *Al Qur'an dan Tafsirnya Adlı Tefsiri*

Endonezya Diyanet İşleri Bakanlığı 1965 yılında bir Kur'an tercümesi yayınlamıştır. Burada da manaların doğru bir şekilde yansıtılmasına özen gösterilmiştir.⁹¹ Aynı kurum 1975 yılında *Al Qur'an dan Tafsirnya* (The Qur'an and its commentary) adıyla bir Kur'an tefsiri yayınlanmıştır. Tefsir yazılışında 17 kişinin görev aldığı 11 ciltten ibaret ortak bir çalışmadır.⁹² Ciltlerin başında Kur'an'la ilgili muhtelif bilgilerin verildiği bir giriş kısmı vardır. El-Kâdî el-Beydâvî, İbn Teymiyye (v. 728/1328), İbn Kesir, Cemaluddin el-Kâsîmî, Mustafa el-Merâğî tefsirleri, bu tefsirin temel dayanakları arasındadır.⁹³

10 – Mahmûd Yûnus (v. 1982) ve *Tafsir Al Furqon (el-Furkân: Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm) Adlı Tefsiri*

Müellif Mahmûd b. Yûnus b. İnçek (إينتشك) b. Mahmûd 1899 yılında Batı Sumatra'da Batu Sangkar (باتو سانكر) da Sungayang (سونجانج) köyünde doğmuştur.⁹⁴ 1906 yılında 7 yaşındayken dinî eğitimini dedesinden almaya başlayan müellif, 1917-1923 yılları arasında medreselerde okuyarak eğitimini sürdürmüştür. Daha sonra Orta Doğu'ya giden müellif, 1924 yılında Kâhire'de Ezher Üniversitesinde yükseköğretime başlamıştır. Buradaki ünlü âlimlerden muhtelif dersler almış, bu arada Hanefî fikhını öğrenmiştir. Sonra Dâru'l-Ulûm'a intikal etmiş 1929 yılında Eğitim Bilimleri Fakültesinden mezun olmuştur.⁹⁵

Mahmud Yunus daha sonra köyü Sungayang'a dönmüş ve 1931 yılında burada iki dinî okul açmıştır. Bunlardan biri Sungayang İslam Üniversitesi diğeri de Padang İslam Medresesidir. Buralarda Dâru'l-Ulûm'daki sistem üzere eğitim verilmiştir.⁹⁶

91 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ”, <http://my-bukukuning.blogspot.com.tr/2012/03/blog-post.html> (06 Nisan 2015); Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Neş'etu't-Tefsir bi İndonesya ve Tetavvuruhu”, <http://vb.tafsir.net/tafsir30580/#.VSKwSk39mU1> (06 Nisan 2015).

92 Doeka, *The Enduring Mission of Moses Indonesian Muslim and Christian Representations of a Jewish Prophet*, 9.

93 Doeka, *The Enduring Mission of Moses Indonesian Muslim and Christian Representations of a Jewish Prophet*, 9.

94 “Tafsir Al Furqon”, <https://aviahromy23.wordpress.com/2013/05/22/tafsir-al-furqon/> (11 Nisan 2015).

95 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ”, <http://my-bukukuning.blogspot.com.tr/2012/03/blog-post.html> (06 Nisan 2015); Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Neş'etu't-Tefsir bi İndonesya ve Tetavvuruhu”, <http://vb.tafsir.net/tafsir30580/#.VSKwSk39mU1> (06 Nisan 2015); “Tafsir Al Furqon”, <https://aviahromy23.wordpress.com/2013/05/22/tafsir-al-furqon/> (11 Nisan 2015).

96 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ”, <http://my-bukukuning.blogspot.com.tr/2012/03/blog-post.html> (06 Nisan 2015); Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Neş'etu't-Tefsir bi İndonesya ve Tetavvuruhu”, <http://vb.tafsir.net/tafsir30580/#.VSKwSk39mU1> (06 Nisan 2015).

Mahmûd Yûnus'un en büyük çalışması 1935 yılında yazdığı *Tafsir Al Furqon (el-Furkân: Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm)* adlı eseridir. Bir de Endonezyaca-Arapça bir kamus hazırlamıştır.

Müellif 1982 yılında Jakarta İslam Üniversitesince fahri doktora payesiyle taltif edilmiş ve aynı yıl köyünde vefat etmiştir.⁹⁷

11 – el-Allâme Buya Hamkâ (v. 1988) ve *Tafsir Al-Azhar (Tefsîru'l-Ezher)* Adlı Tefsiri

Daha ziyade Buya Hamkâ (حامكا) diye bilinen⁹⁸ Allâme *Haji Abdul Malik Bin Abdul Karim Amirullah* 1908 yılında Batı Sumatra'ya bağlı Maninjau (مانينجاو)'nun merkezinde bulunan Sungai Natang (سونغاي ناتانج) adlı köyde doğmuştur. İlk dînî eğitimini babasının yanında almıştır. Altı yaşındayken babası ona Arapça harfleri okumayı ve Kur'an kıraat etmeyi öğretti. 1916 yılında köydeki dînî bir okul olan Arap medresesinde (Padang Panjang), okula başladı. Sonra Cava (جاوة)'ya gitti, orada bilhassa Muhammadiyah ve Syarikat Islam organizasyon/cemiyetinde bulunan hocalardan ders aldı. Ömer Said Cokroaminoto'dan İslam ve sosyalizm hakkında derin bilgiler öğrendi. Diğer bazı hocalardan da sosyoloji, siyaset bilimi, idari bilimler öğrendi. 1925 yılında köyüne döndü, insanları İslam'a davet etmeye başladı. Burada çok sayıda dînî, tasavvufî, felsefî kitaplar okudu. Bu arada bilhassa Gazâlî'nin (v. 5050/1111) *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* ile Abduh'un *Risâletu't-Tevhîd* adlı kitaplarından çok etkilendi. Bunlardan aldığı ilimle yetinmedi, 1927 yılında 19 yaşındayken mukaddes belde Mekke'ye hicret etti, bir süre orada eş-şeyh Abdulhamid el-Kürdî'nin kütüphanesinde çalıştı. Burada tanınmış Mısırlı âlimlere ait dînî, edebî, siyâsî kitapları yakından mütalaa etme imkânı buldu.

Müellif, 1950'li yıllarda Jakarta'ya döndü. Burada Kebayoran Baru'da Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı olarak kurulmuş olan ve modern bir cami olarak inşa edilen mescidin imamı oldu.⁹⁹ Bu görevinin gereği olarak zaman zaman bölgede bazı geziler yaptı. Bu arada Amerika Birleşik Devletleri, ülkede bulunan Müslüman olmayan halkların dini yaşam biçimlerini incelemek üzere onu dört aylığına

97 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ”, <http://my-bukukuning.blogspot.com.tr/2012/03/blog-post.html> (06 Nisan 2015); Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Neş'etu't-Tefsir bi İndonesia ve Tetavvuruhu”, <http://vb.tafsir.net/tafsir30580/#.VSKwSk39mU1> (06 Nisan 2015); “Tafsir Al Furqon”, <https://aviahromy23.wordpress.com/2013/05/22/tafsir-al-furqon/> (11 Nisan 2015).

98 Doeka, *The Enduring Mission of Moses Indonesian Muslim and Christian Representations of a Jewish Prophet*, 8; *Ulama Nusantara*, http://doch.co/pdf/ulama-nusantarapdf-bacalah-dengan-menyebut-nama-_ae20a0fb271371f59c0283fc424ebeba (13 Nisan 2015), 94-95.

99 Doeka, *The Enduring Mission of Moses Indonesian Muslim and Christian Representations of a Jewish Prophet*, 8.

ABD'ye davet etti.¹⁰⁰ O aynı şekilde 1958 yılında Lahor'da bulunan Penjab Üniversitesi'nde bazı seminerler vermek üzere Pakistan'a geldi. Daha sonra Ezher Üniversitesi'nin daveti üzerine Kahire'ye gitti. Orada Muhammed Abduh düşüncesinin Endonezya ve Malezya'daki etkileri üzerinde konuşmalar yaptı. Bundan dolayı kendisine fahri profesörlük unvanı verildi.¹⁰¹

Hamkâ, 1964 yılında cumhurbaşkanı Soekarno döneminde bir ara tutuklanarak hapse atıldı. Hapisteyken meşhur tefsiri *Tafsir Al-Azhar'ı (Tefsîru'l-Ezher)* yazdı. Buna göre allâme Hamkâ'nın bu tefsiri de Seyyid Kutub'un *Fi Zilal'i*, Mevdudi'nin *Tefhim'i* gibi hapiste yazılan tefsirlerden oluyor. Bu tefsir, onun hayatı boyunca yazmış olduğu en önemli eseridir. Eser her biri en az 300 sayfa olan 30 ciltten ibaret olup bölgede yazılmış en büyük tefsirlerden biridir.¹⁰²

Müfessir bu tefsirinde tıpkı Kutub ve Mevdudi'nin yaptığı gibi Kur'an ayetleriyle çağdaş toplumsal sorunlar arasında ilişkiler kurmuş ve bu sorunların Kur'an ayetlerinin ışığı altında çözülebileceğine dair örnekler vererek açıklamalar yapmıştır. Bu örnekleri, etkisinde çok kaldığı Muhammed Abduh'un fikirleri doğrultusunda sunmuştur.¹⁰³ O ayrıca o dönemlerde çıkmış ve içinde israiliyat ve uydurma hadisler bulunan bazı tefsirleri eleştirmiş, toplumsal sorunlar üzerinde yoğunlaşmanın önemine vurgu yapmıştır.¹⁰⁴

1988 yılında vefat eden Hamka'nın tefsiri üzerinde Muhammed Ravm Ravay, *Hamkâ ve Cuhûduhu fî Tefsiri'l-Kur'ân bi İndonezya fî Kitâbihi'l-Ezher* (حامكا و جهوده في تفسير القرآن بإندونيسيا في كتابه الأزهر) adında bir doktora tezi hazırlamıştır. Tez, Ezher Üniversitesi Usulu'd-Din Fakültesinde 1989 yılında sunulmuştur.¹⁰⁵

100 Doeka, *The Enduring Mission of Moses Indonesian Muslim and Christian Representations of a Jewish Prophet*, 8.

101 Doeka, *The Enduring Mission of Moses Indonesian Muslim and Christian Representations of a Jewish Prophet*, 8.

102 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com.tr/2012/03/blog-post.html> (06 Nisan 2015); Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Neş'etu't-Tefsir bi İndonesya ve Tetavvuruhu", <http://vb.tafsir.net/tafsir30580/#.VSKwSk39mU1> (06 Nisan 2015).

103 Ahmad N. Amir, Abdi O. Shuriye ve Jamal I. Daoud, "Muhammad Abduh's Influence in Southeast Asia", *Middle-East Journal of Scientific Research* 13 (Mathematical Applications in Engineering): 2013, 126.

104 Doeka, *The Enduring Mission of Moses Indonesian Muslim and Christian Representations of a Jewish Prophet*, 8; Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "ed-Dirâsât el-İndonisiyye fî't-Tefsir ve Ulumi'l-Kur'an", http://my-bukukuning.blogspot.com.tr/2012/04/2_19.html (06 Nisan 2015).

105 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com.tr/2012/03/blog-post.html> (06 Nisan 2015); Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Neş'etu't-Tefsir bi İndonesya ve Tetavvuruhu", <http://vb.tafsir.net/tafsir30580/#.VSKwSk39mU1> (06 Nisan 2015).

12 – eş-Şeyh el-Hac Abdulmuîn Yûsuf (v. 2004) ve *Tercemetu ve Tefsîru Maânî'l-Kur'âni'l-Kerîm* Adlı Tefsiri

Müellif el-Hac Abdumuîn Yûsuf (v. 2004) Endonezya'da muhtelif sivil toplum kuruluşuna yöneticilik yapmış bir zattır. *Tercemetu ve Tefsîru Maânî'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eserini Bugis (البيوقيسية) lehçesi ve harfleriyle 1985 yılında yazmaya başlamış ve 1994 yılında bitirmiştir. Eserini hazırlarken Dr. el-Hac Abdurrahîm Erşad, eş-Şeyh el-Hac Ferîd Vecdî ve Dr. el-Hac Endî Şems el-Bahrî Gâligû (أندي شمس البحري غاليغو) dan yararlanmıştı. Tefsir 11 cilt hâlinde yayınlanmıştır. Bir-iki cilt müstesna diğer ciltlerin her biri Kur'an'ın üç cüzünü kapsamaktadır.¹⁰⁶

13 – Dr. Muhammed Kureyş Şihâb ve *Tafsir al-Misbah* Adlı Tefsiri

Muhammed Kureyş Şihâb 1944 yılında Endonezya'nın doğusunda bulunan Rappang (رابانج) bölgesinde Arap asıllı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.¹⁰⁷ Babası ona ve diğer 5 kardeşine daha küçük yaşlardayken evde Arapça öğretmiştir. Kardeşlerinin çoğu -kendisi gibi- önemli görevler üstlenmiş, âlim derecesine çıkmış kişilerdir.¹⁰⁸

Şihab, ilk tahsilini Ujung Pandang (أجونج باندانج)'ta yapmıştır. Orta öğretimini Malang (مالانج)'ta, yüksek tahsilini de yine aynı şehirde Ma'hedu Dâri'l-Hadîs el-Fıkhiyye'de yapmıştır. Daha sonra Orta Doğu'ya giden müellif, 1958 yılında Kâhire'deki el-Ma'hedu'l-Ezher'in ikinci kısmı olan liseye ihtihak etmiştir. Kureyş Şihab, Ezher Üniversitesi Usûlu'd-Dîn Fakültesi Tefsir-Hadis kısmında lisans derecesi elde etmiştir. Aynı yerde *el-Î'câz et-Teşriî li'l-Kur'ân* adlı teziyle yüksek lisansını yapmıştır.¹⁰⁹ Ardından Endonezya'ya dönen Şihâb, Ujung Pandang'ta bulunan el-Câmia el-İslâmiyye'de başkan vekili olarak görev yapmıştır. Daha başka bazı görevler ifa eden âlimimiz, 1980'de tekrar Kahire'ye dönmüş ve doktora başlamıştır. Ezher Üniversitesi Usûlu'd-Dîn Fakültesinde 1982 yılında *Nazmu'd-Dürer li'l-Bikâi Tahkik ve Dirase* adlı teziyle doktora derecesi elde etmiştir.¹¹⁰ Kureyş Şihab aldığı bu unvanla Endonezya'da ve Güney Doğu Asya'da Tefsir alanında doktora payesi elde eden ilk kişi olmuştur.¹¹¹

106 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ”, <http://my-bukukuning.blogspot.com.tr/2012/03/blog-post.html> (06 Nisan 2015); Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Neş'etu't-Tefsîr bi İndonesya ve Tetavvuruhu”, <http://vb.tafsir.net/tafsir30580/#.VSKwSk39mU1> (06 Nisan 2015).

107 Doeka, *The Enduring Mission of Moses Indonesian Muslim and Christian Representations of a Jewish Prophet*, 9.

108 Doeka, *The Enduring Mission of Moses Indonesian Muslim and Christian Representations of a Jewish Prophet*, 9-10.

109 “Quraish Shihab”, http://en.wikipedia.org/wiki/Quraish_Shihab (06 Nisan 2015).

110 Doeka, *The Enduring Mission of Moses Indonesian Muslim and Christian Representations of a Jewish Prophet*, 10; Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “ed-Dirâsât el-İndonisiyye fi't-Tefsîr ve Ulumi'l-Kur'an”, <http://my-bukukuning.blogspot.com.tr/2012/04/2.html> (06 Nisan 2015).

111 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “ed-Dirâsât el-İndonisiyye fi't-Tefsîr ve Ulumi'l-Kur'an”, <http://my-bukukuning.blogspot.com.tr/2012/04/2.html> (06 Nisan 2015).

Sonra yeniden Endonezya'ya dönen ve Jakarta State Academy for Islamic Studies'de dersler veren Şihab, burada “reîsu meclisi'l-ulemâ”, “reîsu'l-câmiati'l-İslâmiyye” gibi görevler yapmıştır. 1996-1998 yılları arasında Bahruddin Yusuf Habîbî hükümetinde Din İşleri Bakanı olarak hizmet vermiş, 1999-2002 yılları arasında da Endonezya'nın Kahire elçisi olarak görev yapmıştır. Hâlen benzer bazı görevler yapmaya devam etmektedir.¹¹²

Müellif, bu görevleri yaparken aynı zamanda kitaplar da yazmıştır. *Tefsîru'l-Menâr Mümeyyizâtuhu ve Da'fuhu* (1984), *Tefsîru Sûreti'l-Fâtîha* (1988), *et-Tefsîru'l-Mevdûi Ardiyyetu'l-Kur'ân* (1992) (أرضية القرآن), *Tefsîru'l-Misbâh* (2006) eserlerinden bazılarıdır. En önemli eseri *Tefsir al-Misbah* adlı tefsiridir. Eser 15 cilt olarak tabedilmiştir.¹¹³

Müellif Şihab'ın düşünce dünyası üzerinde Muhammed Mütevellî Şa'râvî (v. 1419/1998), Muhammed Kutub (v. 1435/2014), Tahir İbn Âşûr (v. 1393/1973), Muhammed Hüseyin Tabatabâî (v. 1401/1981) gibi âlimler etkili olmuş, tefsirin de bunlardan bolca yararlanmışır.¹¹⁴

14 - Abu Yahya Marwan bin Musa ve *Tafsir Al Qur'an Hidayatul Insan* Adlı Tefsiri

Tafsir.web.id adresinde Abu Yahya Marwan bin Musa (*Tafsir Al Qur'an Hidayatul Insan*) (هداية الانسان بتفسير القرآن) adıyla elektronik ortamda neşredilmiş 4 ciltlik bir tefsir bulunmaktadır. İstiazenin tefsiriyle başlayan eserin müellifi Abu Yahya'nın kimliği hakkında bilgi edinilmemiştir. Aynı şekilde tefsirin matbu olup olmadığı da öğrenilememiştir. Tefsirin birinci cildi En'am suresiyle bitmiştir. İkinci cilt A'raf ile başlayıp Taha suresiyle biterken, üçüncü cilt Enbiya ile başlayıp Mü'min suresiyle, dördüncü cilt ise Fussilet ile başlayıp Nas suresiyle bitmektedir. Her cilt 500 sayfa civarındadır. Tefsirde önce ayetlerin Arapçası, ardından Endonezya dilinde anlamı verilmiştir. Bu arada Mevdudî'nin Tefhim'inde olduğu gibi düşünülen dipnotlarla ilgili kısımların tefsirleri yapılmıştır. Her cildin sonunda yararlanılan kaynaklar zikredilmiştir.

112 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ”, <http://my-bukukuning.blogspot.com.tr/2012/03/blog-post.html> (06 Nisan 2015); Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Neş'etu't-Tefsir bi İndonesya ve Tetavvuruhu”, <http://vb.tafsir.net/tafsir30580/#.VSKwSk39mUl> (06 Nisan 2015).

113 Doeka, *The Enduring Mission of Moses Indonesian Muslim and Christian Representations of a Jewish Prophet*, 10; Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ”, <http://my-bukukuning.blogspot.com.tr/2012/03/blog-post.html> (06 Nisan 2015); Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Neş'etu't-Tefsir bi İndonesya ve Tetavvuruhu”, <http://vb.tafsir.net/tafsir30580/#.VSKwSk39mUl> (06 Nisan 2015).

114 Doeka, *The Enduring Mission of Moses Indonesian Muslim and Christian Representations of a Jewish Prophet*, 10.

15 – Diğer Bazı Tefsirler

Bölgede yazılmış başka tefsirler de vardır. Ancak hakkında yeterli bilgi elde edemediğimiz için bunları kronolojik sıraya göre kısa bir şekilde zikretmekle yetineceğiz.

15-1 - Karya Syaikh Ahmad Surkati, *Tafsir Qur'an Indonesia*, (1932 yılında yazılmıştır).

15-2 - Halîm Hasan, *Tafsîr al-Qur'ân al-Adzim (Tafsir Tiga Serangkai)*, (1955 yılında yazılmıştır).¹¹⁵

15-3 - Zeynuddîn Humeydî, *Tefsîru'l-Kur'an*, (1959 yılında yazılmıştır).¹¹⁶

15-4 - Zeynuddin Humeydî ve Fahrudin, *el-Kur'anul-Kerim ve Tercemetu Maânihâ bi'l-Luğati'l-İndonisiyye el-Vadiha*, (1959 yılında hazırlamıştır).

15-5 - İskender İdrîs ve Kasım Bekrî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm*, (1960 yılında yazılmıştır).¹¹⁷

15-6 - Shaykh Mustafâ 'Abd al-Rahman Mahmud (v. 1968), *Tafsir al-Qur'an al-Hakîm*, (*el-Menar* tefsirinden etkilenecek yazılmıştır).¹¹⁸

15-7 - Râdîn (رادين) Muhammed Adnân, *Tafsir al-Qur'an Suci Bahasa Jawi*, (1969 yılında Cava diliyle yazılmış bir tefsirdir).¹¹⁹

15-8 - Bakri Syahid (Bekrî Şihed) (شهيد), *Tafsir Al-Huda (el-Hüda)*, (1972 yılında yazmıştır).¹²⁰

15-9 - Karya KH. M. Ramli, *Tafsir Al-Kitab al-Mubin*, (1974 yılında yazılmıştır).

15-10 - Mukhtar Krapyak, Karya KH. Ahmad Hamid Wijaya, *Tafsir Al-Mahmudy*, (1989).

15-11 - eş-Şeyh el-Hac Abdulmuîn Yûsuf (v. 2004), *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Kerim*, (Bu eser Bugis dilinde (البوقيسية) ve yine bu dilin alfabesi kullanılarak yazıl-

115 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

116 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

117 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

118 *Ahmad N. Amir, Abdi O. Shuriye ve Jamal I. Daoud*, "Muhammad Abduh's Influence in Southeast Asia", *Middle-East Journal of Scientific Research* 13 (Mathematical Applications in Engineering): 2013, 127.

119 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

120 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

miş bir Kur'an tercüme ve tefsiridir. 1985 yılında yazılmaya başlanmış ve 1994 yılında tamamlanmıştır).¹²¹

15-12 - Bahtiyâr Sûrîn (سورين), *ez-Zikra: Tercemetu ve Tefsîru'l-Kur'ân*, (6 cilt olup Endonezya dilindedir. Tefsir en yeni tefsirlerden biridir).¹²²

15-13 - Misbah Mustofa (Misbah b. Zeyn el-Mustafa), *Tafsir Qur'an Al-Iklil (el-İklil li Maâni't-Tenzil)*, (Tefsir 30 cilt ve 4800 sayfadan ibaret olup Cava diliyle yazılmıştır).¹²³

15-14 - Esrârî Ahmed, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*.

15-15 - el-Hac Oemar Bakry (Ömer Bekrî), *Tafsîr Rahmat* (تفسير رحمت),

15-16 - (Münevver Halîl), *Tefsîru'l-Kur'ân Hidâyetu'r-Rahmân*.¹²⁴

15-17 - Syeikh İbnu İbrohiim Muhammad Sholeh bin 'Umar assamarooni, *Tafsir Akmaliyah*, ((syeikh muhammad amiin Singapura'ya bir hediye olarak hazırlanmıştır).

15-18 - KH. Daud Ismail Soppeng, *Tafsir Al-Munir*, (Bugis dilinde).

15-19 - KH. Muhammad bin Sulaiman Solo, *Tafsir Jamiul Bayan*, (2 cilt).

15-20 – H. Darwiş Abu Ubaidah, *Tafsir al-Asas*.

15-21 – Ahmad Hatta, *Tafsir al-Qur'an*.

15-22 - Abu Unaisah Abdul Hakim bin Amir Abdat, *Tafsir al-Kawaakib*.

B - Tercüme Tefsirler

20 civarında Arapça tefsirin Endonezya diline tercüme edildiğini tespit ettik. Bunlardan *Kurtubî (el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an)*, *İbn Abbas*, *İbn Mesûd*, *Taberî (Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an)*, *Şevkânî (Fethu'l-Kadir el-Câmi Beyne Fenneyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsir)*, *Şinkîti (Edvâu'l-Beyân)* tefsirlerinin tercümesi Pustaka Azzam matbaası tarafından yapılmış ve aynı matbaa basımlarını gerçekleştirmiştir. Gema İnsani matbaası biri İbn Kesir tefsirinin muhtasarı (*Muhtasaru Tefsiri İbn Kesir*), diğer de Seyyid Kutub'un *Fi Zilâli'l-Kur'an*'ı olmak üzere iki tefsir tercüme edip basmıştır. Sinar Baru Aljensido matbaası ise İbn Kesir'in *Tefsiru İbn Kesir* ile Abdulkadir Geylânî'nin *Tefsiru'l-Ceylânî* adlı tefsirlerini tercüme edip basmıştır. Said Havva'nın *el-Esas fi't-Tefsir* (Penerbit

121 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “ed-Dirâsât el-İndonisiyye fi't-Tefsir ve Ulu-mi'l-Kur'an”, http://my-bukukuning.blogspot.com.tr/2012/04/2_19.html (06 Nisan 2015).

122 Bruinessen, *el-Kitâb el-Arabî fi Endonesiyâ*, 86.

123 Bruinessen, *el-Kitâb el-Arabî fi Endonesiyâ*, 85; Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ”, <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

124 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ”, <http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

Robbani matbaası), Aişe Abdurrahman bintu'ş-Şâti'in *et-Tefsiru'l-Beyani* (Mizan matbaası), Ebubekir el-Cezâirî'nin *et-Tefsiru'l-Eyser* (Daru's-Sünneh matbaası), Abdurrahman b. Nasır es-Sa'dî'nin *Tefsiru's-Sa'di Teysiru'l-Kerimi'r-Rahmân fi Tefsiri Kelami'l-Mennân* (Daru'l-Hak matbaası), Muhammed Ali es-Sâbânî'nin *Revâiu'l-Beyân Tefsiru Âyâti'l-Ahkâm* (Fethu'l-Kadir matbaası), Ahmet el-Merâğî'nin *Tefsiru'l-Merâğî* (Thaha Putra matbaası). İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye'nin *Tefsiru'l-Kayyim l'İbni'l-Kayyim* (Daru'l-Felah matbaası), Aiyd el-Karnî'nin *Tefsiru'l-Müyesser* (Qisthi Press), Muhammed Mütevellî Şa'râvî'nin *Tefsiru'ş-Şa'râvî* (Rohim Agency), Hasan el-Bennâ'nın *Tefsiru'l-Hasan el-Bennâ* (Suara Agung Press), Muhammed Hüseyin Tabatabâî'nin *Tefsiru'l-Mizân* (Lentera matbaası), Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin *Safvetu't-Tefâsîr* adlı tefsirleri de Endonezya diline tercüme edilip basılmışlardır.¹²⁵

Ayrıca Mevlana Muhammed Ali'nin meal-tefsir niteliğindeki *The Holy Qur'an* adındaki Kur'an tercümesi de H.M. Bachrun tarafından ilk kez 1979 yılında *Qur'an Suci Terjemah & Tafsir* adıyla İngilizceden Endonezya diline çevrilerek basılmıştır.¹²⁶

C - Tefsir Tezleri

Yaptığımız tespitlere göre Gerek Endonezya'da gerekse Suudi Arabistan, Mısır, Mağrib gibi Endonezya dışındaki ülkelerde 2014 yılı itibariyle Endonezyalı öğrenciler tarafından yapılmış tefsirle ilgili doktora tezlerinin sayısı 22'dir. Yüksek Lisans ve ona muadil tezlerin sayısı ise 30 civarındadır. Tefsir alanında doktora ve yüksek lisans tezi hazırlayan ilk kişi Muhammed Kureyş Şihab'tır. 1969 yılında sunduğu yüksek lisans tezinin adı *el-İ'câzu't-Teşriû li'l-Kur'ani'l-Kerim*, 1982 yılında sunduğu doktora tezinin adı ise *Nazmu'd-Dürer li'l-Bikâi Tahkik ve Dirase'dir*.¹²⁷

D - Tefsir Kaynakları

Genelde Endonezyalı müfessirlerin yararlandığı ve kaynak olarak kullandıkları tefsirlere baktığımızda şunları görüyoruz:

125 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com.tr/2012/03/blog-post.html> (06 Nisan 2015); Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Neş'etu't-Tefsîr bi İndonesya ve Tetavvuruhu", <http://vb.tafsir.net/tafsir30580/#.VSKwSk39mUI> (06 Nisan 2015).

126 Jakarta: Darul Kutubil İslamiyah, 2006 (1949 sayfa).

127 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com.tr/2012/03/blog-post.html> (06 Nisan 2015); Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Neş'etu't-Tefsîr bi İndonesya ve Tetavvuruhu", <http://vb.tafsir.net/tafsir30580/#.VSKwSk39mUI> (06 Nisan 2015); Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "ed-Dirâsât el-İndonisiyye fi't-Tefsîr ve Ulumi'l-Kur'an", <http://my-bukukuning.blogspot.com.tr/2012/04/2.html> (06 Nisan 2015); "Quraish Shihab", http://en.wikipedia.org/wiki/Quraish_Shihab (06 Nisan 2015).

İbn Cerir et-Taberî (v. 310/922): *Tefsiru't-Taberî (Câmiu'l-Beyan an Te'vili Âyi'l-Kur'an*; Ebû Cafer en-Nehhâs (v. 338/950): *Î'rabu'l-Kur'an li'n-Nehhâs*; İbn Atiyye el-Endülüsî (v. 541/1147): *Tefsiru İbn Atiyye (el-Muharreru'l-Veciz fi Tefsiri Kitâbillâhi'l-Azîz*); Ebûbekir İbnu'l-Arabî (v. 543/1148): *Tefsiru İbni'l-Arabî (Ahkâmu'l-Kur'an*); Fahrüddin er-Râzî (v. 606/1209): *Mefâtihu'l-Ğayb*; Ebû Abdillâh Muhammed el-Kurtubî (v. 671/1273): *Tefsiru'l-Kurtubi (el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*); el-Kâdî el-Beydâvî (v. 685/1286): *Tefsiru'l-Beydavi (Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*); Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir (v. 774/1373): *Tefsiru İbn Kesir (Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*); Mecdüddin Fîrûzâbâdî (v. 817/1415): *Tenziru'l-Mikbas min Tefsiri İbn Abbâs*; Celâluddîn el-Mahallî (v. 864/1459)-Celâluddîn es-Suyûtî (v. 911/1505): *Tefsiru'l-Celaleyn*; Celâluddîn es-Suyûtî (v. 911/1505): *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Mesûr*; el-Hatib eş-Şirbînî (v. 977/1570): *es-Sirâcu'l-Münir*; Ebussuûd Efendî (v. 982/1574): *Tefsiru Ebissuud (İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*); Sıddık Hasan Han (v. 1307/1890): *Tefsiru Sıddık Hasan Han (Fethu'l-Beyân fi Makâsidi'l-Kur'an*); Cemâluddîn el-Kâsımî (v. 1332/1914): *Tefsiru'l-Kâsımî (Mehâsinu't-Te'vil*); Muhammed Reşid Rıza (v. 1354/1935): *Tefsiru'l-Menar*; Tantâvî Cevherî (v. 1358/1940): *Tefsiru'l-Cevheri (el-Cevâhir fi Tefsiri'l-Kur'an*); Ahmed Mustafa el-Merâğî (v. 1371/1952): *Tefsiru'l-Merağî*.¹²⁸

Endonezyalı müfessirleri en çok etkileyenler ise başta İbn Teymiyye (v. 728/1328) olmak üzere Muhammed Abduh (v. 1323/1905), Muhammed Reşid Rıza, Cemaluddin Kâsımî, Ahmed Mustafa el-Merâğî, Muhammed Mustafa el-Merâğî (v. 1364/1945), Seyyid Kutub (v. 1386/1966), Muhammed Kutub (v. 1435/2014), Muhammed Hüseyin Tabatabâi (v. 1407/1981) gibi âlimlerdir.¹²⁹

Bunların dışında da bazı çalışmalar mevcuttur. Ancak bunlar tefsir ve tercümeden ziyade daha basit bazı çalışmalardır. Endonezya'da Kur'an'la ilişkili telif, tercüme, tam, eksik, sure, ayet tefsiri ve şerh bağlamında yapılmış çalışmaların sayısının 200 civarında olduğu söylenmiştir ki, bunların içinden tefsir diyebileceklerimizi yukarıda verdik.¹³⁰

128 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A'lâmihâ", <http://my-bukukuning.blogspot.com.tr/2012/03/blog-post.html> (06 Nisan 2015); Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "Neş'etu't-Tefsîr bi İndonesia ve Tetavvuruhu", <http://vb.tafsir.net/tafsir30580/#.VSKwSk39mUl> (06 Nisan 2015).

129 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "ed-Dirâsât el-İndonisiyye fi't-Tefsir ve Ulu mi'l-Kur'an", http://my-bukukuning.blogspot.com.tr/2012/04/2_19.html (06 Nisan 2015).

130 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, "ed-Dirâsât el-İndonisiyye fi't-Tefsir ve Ulu mi'l-Kur'an", http://my-bukukuning.blogspot.com.tr/2012/04/2_19.html (06 Nisan 2015).

Sonuç

Bütün bunlara baktığımızda dünyanın en büyük nüfusa sahip bir İslam ülkesi olan Endonezya’da tefsir alanında nüfusuna ve müslümanlaşma tarihine kıyasla az çalışmanın yapılmış olduğunu görüyoruz. Bunun nedenleri arasında bölgenin müslümanlaşmasının nispeten uzun bir süreç içinde gerçekleşmiş olması zikredilebilir. Bunun yanında bölgenin, İslam’ın zuhur ettiği Ortadoğu coğrafyasına uzak oluşu, bundan dolayı konuyla ilgili çalışma yapan, müteahhasis âlimlerin olmayışı veya az oluşu, temel kaynaklara ulaşmanın zor, hatta imkânsız oluşu gibi hususları zikretmek mümkündür. Öte yandan Müslüman Endonezya’nın tarihin uzun bir döneminde başta Hollanda olmak üzere bazı yabancı güçlerin sömürgesi olarak yaşamış olması da bu nedenlerden biridir.

Bağımsızlığını kazandıktan sonra yabancı ideolojilerin etkisinde kalması, diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi burada da kendi tarihiyle, toplumsal değerleriyle, kültürel dokusuyla uyuşmayan, tam tersine onlara ters, onlarla kavgalı bir sosyo-politik anlayışın hâkim kılınmaya çalışılması da bölgede az sayıda tefsirin yazılmasında etkili olmuştur.¹³¹

Dinî ilimlerle, bu arada Tefsirle işgalin, tıp, fen, mühendislik gibi alanlarla uğraşmaya göre maddî açıdan kazanç sağlamaması, halk ve Hak nezdinde değer kazandırıyor da üst düzey yöneticiler ve elit tabaka katında bir itibar görmemesi, hatta bazen negatif bir değerlendirmeye neden olması da etkili bir husustur.

Bununla birlikte yine de yukarıda geçtiği üzere azımsanmayacak miktarda tefsirler Endonezya toprağında vücut bulmuştur.

Endonezya’da Kur’an’ın tercüme ve tefsirine yönelik çalışmaları dört merhale altında işleyebiliriz. Birinci merhale yukarıda bir kısmına işaret ettiğimiz Kur’an’ın Endonezya diline çevrilmesine yönelik çalışmaları kapsıyor. İkinci merhalede özlü tefsirler vardır. Bu merhalede Kur’an tercüme edilirken zaman zaman bazı ayetlerde parantez içinde veya dipnotta bir takım açıklamalar yapılmıştır. Endonezya’da daha çok bu tür çalışmalar yaygındır. Üçüncü merhalede geniş tefsirler söz konusudur. Buralarda ayetlerin manası yanında esbâb-ı nüzul, ahkâm, hikmetler, ayetler arasındaki münasebetler, ayetin gösterdiği hedefler gibi tefsire müteallik diğer konular vardır. Yukarıda sözünü ettiğimiz *Tefsîru’n-Nûr* bunun güzel bir örneğidir.¹³² Bir de mevcut tefsirlerin Endonezya diline çevrilmesi merhalesi vardır. Bu merhalede İslam âleminde meşhur olmuş birçok tefsir Endonezya diline tercüme edilmiştir. Böylece Endonezyalı Müslümanlar bir yandan kendi

131 Bunların bir kısmı için bkz. Göksoy, “Bazı Müslüman Ülkelerin Yönetim Modeli Endonezya ve Malezya Örneği”, 177-186.

132 Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A’lâmihâ”, <http://my-bukukuning.blogspot.com.tr/2012/03/blog-post.html> (06 Nisan 2015); Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “Neş’etu’t-Tefsîr bi İndonesya ve Tetavvuruhu”, <http://vb.tafsir.net/tafsir30580/#.VSKwSk39mUl> (06 Nisan 2015).

dillerinde yazılmış telif tefsirleri okuma imkânına sahipken, bir yandan da İslam âleminde şöhret bulmuş önemli tefsirleri de tercümesinden okuyabilmektedirler.

Endonezyalı âlimler genelde tefsirlerini kendi dilleri olan Malay dilinde yazmışlardır. Bu dil arada bazı ufak farklar olmakla birlikte Malezya-Singapur ve diğer Güney Doğu Asya bölgesinde de konuşulmaktadır. Farklı lehçeleri olan Malay dilinin önemli ve yaygın olan birçok lehçesine göre tefsirler yazılmıştır. Bunun yanında Muhammed b. Ömer en-Nevevi el-Cavi'nin Arapça bir tefsir yazdığı da malumdur.

Son zamanlarda başlamış olan tefsir yazma ve başka dillerde yazılmış bir tefsiri Endonezya diline tercüme etme hareketi –diğer bölgelerde olduğu gibi- Endonezya'da da gittikçe hız kazanmaktadır. Buna bakarak önümüzdeki dönemlerde Malay dilinde yazılmış telif tefsirlerin sayısında artış olacağını, mevcut olanlar yanında daha başka bazı tefsirlerin de Malay diline tercüme edileceğini söyleyebiliriz. Bu sayede Endonezya'nın dinî ve kültürel yapısı daha da zenginleşecektir. Arap müfessirler yanında İranlı bir âlim olan Tabatabâi'nin tefsiri, Hindistanlı âlim Muhammed Ali ile İngiliz vatandaşı olan Muhammed Esed'in meal-tefsirleri de çevrilmiş bulunmaktadır. Ümit ederiz ki bölgemizde yetişmiş bir âlimin (mesela Muhammed Hamdi Yazır'ın) bir tefsiri de (mesela Hak Dini Kur'an Dili) Uzak Doğu Bölgesinde yaşayan bu kardeşlerimizin diline çevrilir. Aynı şekilde onların tefsirleri de dilimize tercüme edilir. Böylece tefsir bakış açısından da birbirimizi daha yakından tanımış oluruz.

2006 yılında bir ilmî etkinlik çerçevesinde ziyaret ettiğim Endonezya'da Kur'an'ın tercümesi ve tefsiri konusunu, ilmî etkinlikte bulunan birkaç Endonezyalıya sormuştum, fakat onlardan yeterli bilgi alamamıştım. Esasen o ortam bunun için müsait değildi. O zamandan beri bölgedeki Kur'an'ın tercümesi ve tefsiri hareketi hakkında bilgi toplamayı ve bunları akademik bir üslup içerisinde sunmayı düşünmüştüm. Tefsir araştırmalarım arasında Muhammed Abdulfettah Hatta el-Endonîzi'nin *Eseru Müfessiri'l-Endülüus fi'l-Fikri'l-İndonîsi* adlı doktora tezinin¹³³ bir bölümünde yer verdiği “Medârisu't-Tefsîr bi İndonisyâ ve Ehemmu A'lâmihâ Neş'etu't-Tefsîr bi İndonisyâ ve Tetavvuruhu” adında bir çalışmaya rastladım. Yıllardan beri tasarlamakta olduğum çalışmam için bunun iyi bir kaynak olacağını düşündüm. Arkasından Peter G. Riddell'in, “Translating the Qur'an into Indonesian Languages”¹³⁴ adlı makalesini tespit ettim. Bunlardan hareketle ve daha başka araştırmalar yaparak tasarlamış olduğum çalışmamı yapabileceğime karar verdim, böylece bu mütevazı çalışma ortaya çıktı.

Esasında böyle bir çalışmayı Endonezya'da uzun süre yaşamış, bölgenin dilini, kültürünü, tarihini yakından bilen birinin yapması daha münasip olurdu. Bölgede konuşulan ve tefsirlerin yazılmış olduğu dili bilmeyen biri olarak bizim

133 Mağrib, Tıvân, Câmiatu'l-Karaviyyîn, Kulliyyetu Usûli'd-Dîn, 2 cilt.

134 *Al-Bayan: Journal of Qur'an and Hadith Studies*, Volume 12, Issue 1, pages 1 – 27.

yaptığımız çalışmanın pek çok eksiklerinin, eleştirilecek birçok yanının olacağını biliyoruz. Ancak Endonezya gibi en büyük müslüman nüfusu bağrında bulunan bir bölgedeki tefsir hareketi hakkında şu ana kadar dilimizde bir çalışmanın yapılmamış olması, bizi bu araştırmayı yapmaya sevk etti.

Maksadımız Endonezya’da yazılmış tefsirleri, bölgedeki tefsir hareketini bütün boyutlarıyla incelemek, müfessirleri, yazılan tefsirlerin özelliklerini, bunların kritiğini yapmak, değildir. Bunları inşallah bizden sonra bölgeyi ve bölgedeki tefsir çalışmalarını araştırmak isteyenler yapacaklardır.

Yıllardan beri görev yaptığım fakültemde Tefsirden yüksek lisans ve doktora yapanları Endonezya’ya gidip araştırma yapmaya teşvik ediyor, bu konuda onları cesaretlendiriyorum, ancak henüz gitmeyi kabul eden biri çıkmadı. Başka ilahiyat fakültelerimizden tefsir alanında araştırma yapmak üzere Endonezya’ya giden var mı, bilmiyorum. Fakat birilerinin gitmesi, Endonezya dil(ler)ini öğrenmesi, bu dil(ler)de yazılmış tefsirleri derinlemesine incelemesi, bölgedeki tefsir hareketini bütün boyutlarıyla işlemesi, bütün bu konularda uzman olması çok önem arz etmektedir.

Bir süre öncesine kadar Hind alt kıtasındaki tefsir hareketi hakkında da yeterli bilgimiz yoktu. Bilgilerimiz Ignaz Goldziher’in *Mezahibu’l-Tefsiri’l-İslami* adlı eserine dayanıyordu. Ancak Abdülhamit Birişik Beyin bölgeye gitmesi, orada uzun süre araştırmalar yapması, bir Hind alt kıtası bölgesi tefsir uzmanı olarak dönmesi ve bir uzman olarak bölgedeki tefsir hareketi hakkında bir takım ilmî çalışmalar neşretmesi, bölge hakkında daha fazla ve daha sağlıklı bilgi sahibi olmamızı mümkün kılmıştır. Bize göre Birişik gibi bölgeyi diliyle birlikte gayet iyi bilen bir kaç uzmanın daha yetişmesi zaruridir. Endonezya-Malezya bölgesi için de böyle birilerine şiddetle ihtiyaç vardır.

Ülkemizde Endonezyadaki tasavvuf hareketi, Endonezya’nın tarihi, müslümanlaşması, Endonezya’da dini eğitim gibi konularda bazı çalışmalar¹³⁵ neşredilmişse de tefsir alanında bir çalışmanın olduğuna rastlamadık.

135 Bkz. İsmail Hakkı Göksoy, *Endonezya’da İslam ve Hollanda Sömürgeciliği*, Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, Ankara 1995, XVII+298 sayfa; Ethem Ruhi Fırlal, “Endonezya’da Çağdaş İslâm Düşüncesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1985, sayı: 2, s. 9-24; İsmail Hakkı Göksoy, “Endonezya’da Çağdaş İslâm Düşüncesi ve Muhammediyye Hareketi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, sayı: 3 [Rektör Prof. Dr. Hasan Gürbüz’e Armağan], s. 115-169; İsmail Hakkı Göksoy, “Endonezya’da Din Eğitimi Kurumları ve Tarihi Gelişimleri”, *Dini Araştırmalar*, 2003, cilt: V, sayı: 15, s. 37-64; İsmail Hakkı Göksoy, “Endonezya’da İslâm ve Hollanda Hâkimiyeti”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1994, sayı: 1, s. 159-196; İsmail Hakkı Göksoy, “Endonezya’da Tasavvufi Hareketler ve Bazı Özellikleri”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2003, cilt: IV, sayı: 11, s. 75-115; Werner Kraus, “Hâlidîyye Tarikatının Endonezya’ya Girişi Hakkında Bazı Notlar”, (çeviren: Abdurrahman Memiş), *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2007, cilt: VIII, sayı: 18, s. 311-319.

İşte bütün bunları göz önünde bulundurarak ve bundan cesaaret alarak bölgenin dilini bilmememize rağmen bilhassa Arapça-İngilizce kaynakları kullanarak Endonezya'daki tefsir hareketliliği hakkında bir nebzecek bilgi sunmaya çalıştık. İnternet ortamında konuyla ilgili rastlayabildiğimiz sitelerden de yararlandık. Malay dilinde yazılmış bazı kaynakları ve bu dille düzenlenmiş bazı siteleri de – fakültemizde okuyan iki Endonezyalı lisans öğrencisinin yardımıyla (kendilerine teşekkür ederim)- inceledik ve onlardan da istifade etmeye çalıştık.

Umarız ki bu çalışma bundan sonra yapılacak daha kapsamlı araştırmalara öncülük teşkil eder ve onların önünü açar.

Kaynakça

Abdul Rauf ibn Ali al-Fansuri, http://ms.wikipedia.org/wiki/Abdul_Rauf_ibn_Ali_al-Fansuri (11 Nisan 2015).

Amir, Ahmad N.- Shuriye, Abdi O.- Daoud, Jamal I. “Muhammad Abduh’s Influence in Southeast Asia”, *Middle-East Journal of Scientific Research 13 (Mathematical Applications in Engineering)*, 2013.

Amidhan, Drs. H., “Dinî Cemaatler Arasındaki Uyumun Geliştirilmesi: Endonezya Örneği”, *II. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri (23-27 Kasım 1998) II*, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.

al-Attas, Seyyid Muhammed Naquib, “Endonezya”, *DİA*, cilt XI, İstanbul, 1995.

Aydar, Hidayet, *Kur’an-ı Kerim’in Tercümesi Meselesi*, 2. bs., İstanbul, Yeni Zamanlar Yayıncılık, 2014.

el-Bağdâdî, İsmail, *Hediyyetu'l-Arifin Esmâu'l-Muellifin ve Asaru'l-Musanifin*, Beyrut, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, ts.

Baş, Erdoğan, “Nevevî, Muhammed b. Ömer”, *DİA*, cilt XXXIII, İstanbul, 2007.

Bruinessen, Martin van, *el-Kitâb el-Arabî fî Endonesiyâ*, tercüme Qasim es-Samarrai, er-Riyâd, Matbûâtu Mektebeti'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 1415/1995.

el-Câvî, Muhammed b. Ömer Nevevî, *Merâhu Lebid li Keşfi Maâni'l-Kur'âni'l-Mecîd*, Beyrût, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417.

Diposkan Oleh Bintu Sahaly Di, “*TAFSIR AL-QUR'ANUL MAJID AN-NUUR (SEBUAH TINJAUAN METODOLOGIS TERHADAP KITAB TAFSIR KAR-YA TEUNGKU HASBI ASH-SHIDDIEQY)*”, <http://bintusahaly.blogspot.com.tr/2010/12/tafsir-al-quranul-majid-nuur-sebuah.html>

Doeka, Fredrik Yosep Apeles, *The Enduring Mission of Moses Indonesian Muslim and Christian Representations of a Jewish Prophet*, Indonesië, Alor, 1967.

Erinç, Sırrı, “Endonezya”, *DİA*, cilt XI, İstanbul, 1995.

Fiğlalı, Ethem Ruhi, “Endonezya’da Çağdaş İslam Düşüncesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 2, İzmir, 1985.

Frederick, William H. – Worden, Robert L., *Indonesia a Country Study*, 6th ed., Library of Congress. Federal Research Division, 2011.

Göksoy, İsmail Hakkı, “Bazı Müslüman Ülkelerin Yönetim Modeli Endonezya ve Malezya Örneği”, *İslam ve Demokrasi Kutlu Doğum Sempozyumu 1998*,

yay. haz. Ömer Turan, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

_____, “Endonezya”, *DİA*, cilt XI, İstanbul, 1995.

_____, “Endonezya’da Çağdaş İslam Düşüncesi ve Muhammediye Hareketi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 3, 1996.

_____, “Endonezya’da Din Eğitimi Kurumları ve Tarihi Gelişimleri”, *Dini Araştırmalar*, cilt 5, sayı 15, Ocak-Nisan 2003.

_____, “Endonezya’da İslam ve Hollanda Hâkimiyeti”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1, 1994.

_____, *Endonezya’da İslam ve Hollanda Sömürgeciliği*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 1995.

_____, “Endonezya’da Tasavvufi Hareketler ve Bazı Özellikleri”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, cilt IV, sayı 11, Ankara, 2003

Hassan, Kamal, “21. Yüzyılda İslam Dünyası: Malay-Endonezya Bölgesi”, *XXI. Yüzyılda İslam Dünyası ve Türkiye Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı 28-30 Mart 2003 İstanbul*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2003.

Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mucemu’l-Müellifin Terâcimi Musannifi’l-Kutubi’l-Arabiyye*, Dimaşk, 1957.

KH. Sholeh bin Umar As-Samarani (Mbah Sholeh Darat), <http://biografiulama-mahabaib.blogspot.com.tr/2012/10/kh-sholeh-bin-umar-as-samarani-mbah.html> (10 Nisan 2015).

Khan, Mofakhkhar Hussain, “Kur’an-ı Kerim’in Bengalce Tercümelerinin Tarihçesi”, çev. Mustafa Dağlı, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1, 1983.

Kraus, Werner, “Halidiyye Tarikatının Endonezya’ya Girişi Hakkında Bazı Notlar”, çev. Abdurrahman Memiş, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, cilt VIII, sayı 18, 2007.

el-Mağrâvî, Muhammed b. Abdurrahman, *el-Müfessirûn Beyne’t-Te’vîl ve’l-İsbât fi Ayâtî’s-Sıfât*, Beyrût, Müessestu’r-Risâle, 1420/2000.

al Marhum Al Maghfurlah KH. Muhammad Sholeh Al Samarani (Mbah Sholeh Darat), <https://basaudan.wordpress.com/2011/04/21/al-marhum-al-maghfurlah-kh-muhammad-sholeh-al-samarani-mbah-sholeh-darat/> (10 Nisan 2015).

Muhammed Hatta Abdulfettâh el-Endonizî, “ed-Dirâsât el-İndonisiyye fi’t-Tefsir ve Ulumi’l-Kur’an”, http://my-bukukuning.blogspot.com.tr/2012/04/2_19.html (06 Nisan 2015).

_____, “Eseru’l-Müfessiri’l-Endülüs fi’l-Fikri’l-İndonisi”, http://faqih666.blogspot.com.tr/2015/02/blog-post_21.html (6 Nisan 2015).

_____, “Medârisut-Tefsîr bi Endonezya ve Ehemmu A’lâmihâ”,
<http://my-bukukuning.blogspot.com/2012/03/blog-post.html> (16 Temmuz 2013).

_____, “Neş’etu’t-Tefsir bi İndonesya ve Tetavvuruhu”, <http://vb.tafsir.net/tafsir30580/#.VSKwSk39mUI> (06 Nisan 2015).

Munir, Achmad, “Metodologi Dan Corak Tafsir Al-Bayan Karya: Prof. Dr. Teungku Muhamad Hasbi ash Shiddieqy”,

<http://derysmono.blogspot.com.tr/2014/08/metodologi-dan-corak-tafsir-al-bayan.html> (12 Nisan 2015).

Oleh Wan Mohd. Shaghir Abdullah, “Syeikh Abdur Rauf Fansuri pentafsir al-Quran pertama dalam bahasa Melayu Artikel Penuh”, http://ww1.utusan.com.my/utusan/info.asp?y=2007&dt=0903&pub=utusan_malaysia&sec=Bicara_Agama&pg=ba_01.htm&arc=hive (11 Nisan 2015).

_____, “Ulama Besar Jawa Tengah - Kiyai Muhammad Saleh Darat”, http://ww1.utusan.com.my/utusan/info.asp?y=2005&dt=0321&pub=Utusan_Malaysia&sec=Bicara_Agama&pg=ba_01.htm.

Özay, Mehmet, *Endonezya’da Yüzyıllık Hareket: Muhammediyye*, İstanbul, Dübam Yayınları, 2012.

“Prof. Dr. Muhammad Hasbi Ash-Shiddeqy”,

http://www.cordova-bookstore.com/cakrawala/tafsir_annur.htm (10 Nisan 2015).

Riddell, Peter G. , “Translating the Qur’ân into Indonesian Languages”, *Al-Bayan: Journal of Qur’an and Hadith Studies*, vol.12, issue 1.

“Quraish Shihab”, http://en.wikipedia.org/wiki/Quraish_Shihab (06 Nisan 2015).

es-Sanâvî, Muhammed Emin, “Tercemetu’l-Müellif”, *Merâhu Lebîd li Keşfi’l-Kur’âni’l-Mecîd*, tahk. Muhammed Emin es-Sanâvî, Beyrût, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1417.

Seorang Mohajer Fakir, <http://fikri-fauzi.blogspot.com/2012/10/seorang-mohajer-fakir.html> 16 Temmuz 2013)

“SEPUTAR TAFSIR AL-QUR’ÂN AL-MAJÎD AL-NÛR (KARYA MUHAMMAD HASBÎ AS-SHİDDİQİ)”, [HTTP://WWW.ACADEMIA.EDU/3160392/SEPUTAR_TAFSIR_AL-QUR_%C3%A2N_AL-MAJ%C3%A-ED_AL-N%C3%BBR_KARYA_MUHAMMAD_HASBÎ_AS-SHİDDİQİ_](http://WWW.ACADEMIA.EDU/3160392/SEPUTAR_TAFSIR_AL-QUR_%C3%A2N_AL-MAJ%C3%A-ED_AL-N%C3%BBR_KARYA_MUHAMMAD_HASBÎ_AS-SHİDDİQİ_) (12 Nisan 2015).

Suhirman, Gatot, “Fıqh Mazhab Indonesia (Konsep dan Aplikasi Pemikiran

Hasbi as-Siddiqi Untuk Konteks Islam Rahmat li-Indonesias)”, *al-Mawarid*, vol. XI, no 1, Feb-Agust 2010.

“Tafsir al-Bayan”, <http://abusyahmin.blogspot.com.tr/2013/01/tafsir-al-bayan.html>, (12 Nisan 2015).

“Tafsir Al Furqon”, <https://aviahromy23.wordpress.com/2013/05/22/tafsir-al-furqon/> (11 Nisan 2015).

Tafsir Al-Qur’anul Majid “An-Nur”, Oleh: Prof. Dr. Teungku M. Hasbi ash-Shiddieqy, http://www.cordova-bookstore.com/cakrawala/tafsir_annur.htm (10 Nisan 2015).

Terbitan Terbaharu : Turjuman al-Mustafid, terjemahan Tafsir Baidhawi, Syeikh Abdur Rauf bin Ali al-Fansuri, <http://khazanahfathaniyah.blogspot.com.tr/2014/10/terbitan-terbaharu-turjuman-al-mustafid.html> (11 Nisan 2015).

“Teungku Muhammad Hasbi Ash Shiddieqy”, <https://sabrial.wordpress.com/teungku-muhammad-hasbi-ash-shiddiqy/> (11 Nisan 2015).

“Ulama Nusantara”, http://doch.co/pdf/ulama-nusantarapdf-bacalah-dengan-menyebut-nama-_ae20a0fb271371f59c0283fc424ebeba (13 Nisan 2015).

ez-Ziriklî, Hayreddin b. Mahmûd b. Muhammed Ali b. Fâris, *el-A’lâm Kâmûsu Terâcimi Eşheri’r-Ricâli ve’n-Nisâi mine’l-Arabî ve’l-Musta’rabîn ve’l-Mus-teşrikîn*, Beyrût, Dâru’l-İlim li’l-Mellayin, 2002.

